Historický vývoj města Dvora Králové nad Labem

Přírodní podmínky a počátky osídlení Královédvorska

Dvůr Králové nad Labem je město ve východních Čechách, ležící v Královéhradeckém kraji na horním toku řeky Labe, 35 km severně od Hradce Králové, 14 km severozápadně od Jaroměře a 19 km jižně od Trutnova. K roku 2020 žilo ve Dvoře 15 550 obyvatel, částmi obce jsou Lipnice, Verdek, Zboží, Žireč a Žirecká Podstráň. Dvůr Králové se rozkládá v členitém terénu zahrnujícím rozmezí nadmořských výšek 290 až 485 m n. m. (historické centrum města 298 m n. m.), rozloha katastru činí 35,82 km^2. Podkrkonošské město je situováno do přirozeného **středu Královédvorské kotliny** a jako první předznamenává nedaleké sousedství s úrodnou Polabskou nížinou. Tyto vstupní přírodní podmínky v kombinaci s absencí důležité zemské stezky (obchodní cesty) způsobily, že se město v období středověku ani v raném novověku nemohlo rozvinout do lidnatější lokality a zachovávalo si ráz jednoho z nejmenších královských měst (město v hradbách mělo asi 6,5 ha). Změny tak mohlo přinést až industriální období.

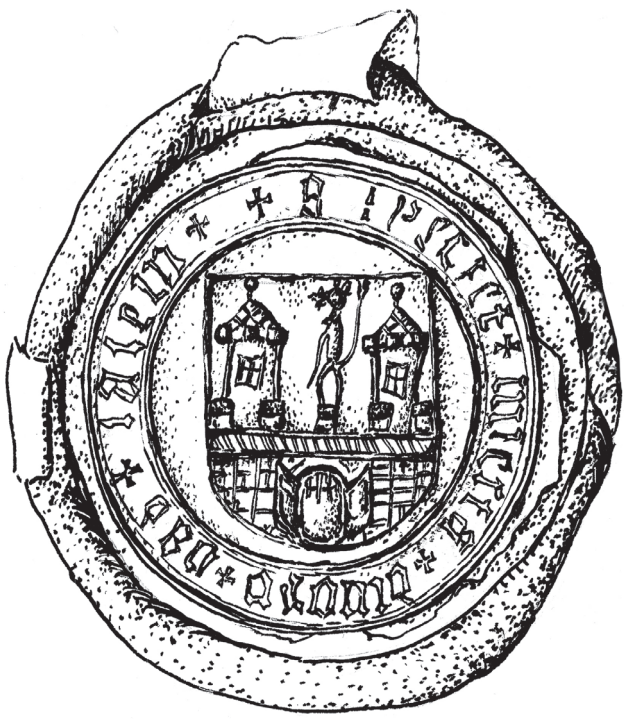

Obr. č. 3: Pečeť města Dvora Králové nad Labem, 1484

Archeologické nálezy získané povrchovou prospekcí ukazují, že již od pravěku existovala malá, ale výrazná sídelní enkláva severně od města v oblasti Choustníkova Hradiště, konkrétně v krytých polohách kolem Kocbeřského potoka a jeho přítoků; souvislé osídlení pak začínalo v okolí Jaroměře. Jednotlivé nálezy bronzových předmětů z oblasti kolem Labe nad Dvorem Králové dokládají, že tato oblast byla využívána nejpozději již v době bronzové snad jako tranzitní koridor do výše položených oblastí Podkrkonoší se zdroji různých surovin. V samotném katastru Dvora Králové se přítomnost člověka archeologicky výrazněji projevuje **od doby železné**. Patrně již v 8. století je doložena přítomnost Slovanů, zejména v již uvedené sídelní komoře u Choustníkova Hradiště. V nevelké přímé vzdálenosti 13 km západně od Dvora Králové leží významné hradiště Kal, existující již v pozdní době bronzové a využité i v 8. století.

Pod vládu **přemyslovských knížat** se východní Čechy dostaly okolo poloviny 10. století, a to díky územní expanzi knížete Boleslava I. (935–972), která rozšířila původní přemyslovskou doménu nacházející se v jádru Čech. Přirozeným středem východočeské oblasti se stal hradecký knížecí hrad na soutoku Labe a Orlice, kam z Královédvorské kotliny směřovala cesta podél proudu Labe. Až do počátku 12. století však jakákoli spolehlivá písemná svědectví o Dvoru postrádáme. Zdejší region zůstával jen řídce osídlen.

Středověká kolonizace Královédvorska a vznik města Dvora nad Labem

V průběhu let vznikly různé pověsti o počátcích Dvora, nicméně v rovině historického výzkumu opřeného o kritickou práci s prameny se lze posunout nejdále do roku 1110, kdy podle zprávy zaznamenané v kronice *Gesta principum Polonorum* (z doby kolem roku 1115) polského dějepisce Galla Anonyma prošlo vojsko polského knížete Boleslava III. Křivoústého († 1138) pohraničním hvozdem východně od Krkonoš. Snad v důsledku této výpravy a snahy o posílení obranyschopnosti východních Čech byl brzy potom vybudován opěrný bod v nedalekém Miletíně. Podél nové cesty, kterou Boleslavova výprava vyklučila, vznikly malé osady a mezi nimi snad i Úpa (dnešní Horní Staré Město, které je součástí Trutnova) a strážní stanoviště rozšířené později na **knížecí lovecký dvůr**, který se stal přímým předchůdcem města Dvora. Po něm město též přijalo svůj název. Dvůr ovšem nelze, jak se dříve domnívali někteří historikové, ztotožnit s knížecím dvorem Chvojnem, na kterém ve 30. letech 12. století pobýval český kníže Soběslav I. a organizoval odtud opravu pevností na česko-polském pomezí. V tomto případě se s největší pravděpodobností jednalo o Vysoké Chvojno u Holic. Zapojení oblasti Královédvorska do komunikační osnovy regionu v závěru raně středověkého období může dokládat i dvojice hromadných mincovních nálezů z druhé poloviny 12. století v Libotově jižně od Dvora Králové. Předpokládá se jejich souvislost s provozem na komunikaci, která spojovala v přibližně severojižním směru severní Hradecko s Podkrkonoším.

Osídlení související s počátky vrcholné kolonizace oblasti horního toku Labe lze datovat teprve na přelom 12. a 13. století. V rámci dvora náležejícího ke královskému loveckému revíru byl zbudován románský kostel sv. Jana Křtitele (dochovaly se zbytky apsidy). S formováním trutnovského manského obvodu souvisel příchod německy mluvících kolonistů pocházejících nejčastěji ze Slezska, jimž byly přiděleny starší české vsi, následně germanizované. Zároveň byly zakládány nové vsi severozápadně od Dvora v lese Království, náležejícím do přímého královského majetku. Vlastní **vznik města Dvora** zřejmě souvisí s vládou krále Přemysla Otakara II. (1253–1278). První písemný doklad o existenci Dvora byl zachycen v soudním sporu z roku 1270 mezi hořickým a miletínským farářem o hranice jejich farních obvodů. Jako svědek je jmenován farář Gottfried ze Dvora („*Gotfridus de Curia*“). Vladislav Razím klade do 70. let 13. století na základě dochovaného portálu s listovými hlavicemi i raně gotickou přestavbu kostela sv. Jana Křtitele, u něhož Gottfried sloužil. V listině, jež byla do 2. světové války uchovávána v Drážďanech a byla zničena při útocích na město, ovšem není explicitně řečeno, zda tehdy již Dvůr existoval jako město, nebo jen jako tržní osada. Vodítkem tak může být pouze farářovo německé jméno, což by mohlo signalizovat stav již rozvíjejícího se města s německy mluvícím obyvatelstvem. Připomeňme proto nedaleké, původně královské město Hostinné, které má díky zmínce o „*cives*“ k roku 1270 přiznávaný městský charakter. I když se město nachází ve vyšší nadmořské výšce 380 m, velmi nápadná je shoda rozmístění vodotečí s dvorskými (řeka Labe, z ní vytékající náhon ústící do potoka Čistá). Město je od Dvora vzdálené asi 18 km, což odpovídá přibližně vzdálenosti z Jaroměře do Hradce. Jaroměř, jak již bylo uvedeno, se nachází asi 14 km od Dvora. I v případě Jaroměře, jež má nejstarší dochovanou písemnou zmínku o městě z roku 1298, se jednalo o malý půdorys vnitřního města. Města si tak v pomyslném mílovém okruhu, tj. v pásmu o poloměru zhruba 11,25 km ochraňujícím městské hospodářské zájmy, v podstatě konkurovala, proto se jistě neočekával jejich velký rozvoj (v případě Jaroměře byl navíc prostor limitován velikostí skalnatého ostrohu nad soutokem Úpy a Labe). Vedle příhraniční oblasti mohla být motivem k jejich založení poddanská Úpa (zanedlouho přejmenovaná na Trutnov), jako město zmiňovaná k roku 1260 a rozvíjející se v regionu kolonizovaném Švábenici. Na horním toku Labe tak mohla být ze strategických důvodů vybudována ve zhruba stejném období tři královská města, kolem nichž se utvářely základy manské soustavy. I tyto skutečnosti by mohly podpořit domněnku o existenci města již k roku 1270.

Obr. č. 4: Pečetní typář Dvora Králové nad Labem, 16. století

Obr. č. 5: Pečetní typář Dvora Králové nad Labem, 1652

Do areálu nově budovaného města, situovaného mezi labský tok, resp. přesněji mezi labský mlýnský náhon a Hartský potok (už v nejstarších dochovaných pramenech vzpomínán jako „*Kacbach*“, jistě již k roku 1516), byl pojat i původní dvůr, a proto byla na severní straně přímá linie hradeb narušena zvláštním výběžkem. Kostel byl ve druhé polovině 13. století přestavěn v duchu rané gotiky, jak je patrno z dochovaného portálu. **Středověký hrad** ve městě prameny doložen není. Jeho existenci předpokládal Tomáš Durdík, podle něhož byl původní objekt dvorce přestavěn na hrad. Podle Durdíka stál jihozápadně od kostela na místě domů č. p. 105–108. Na přítomnost hradu zdánlivě poukazuje pojmenování „*Podhradské*“ předměstí. Jedná se však o zkomolení názvu Podhartské předměstí, resp. jeho německé varianty „*Podharder Vorstadt*“ (např. na mapě stabilního katastru z roku 1841 – srov. mapový list č. 7, mapa č. 10). Kartografické prameny dokládají i německý pomístní název „*Podhard*“ (ve druhé polovině 16. sto-

letí je vzpomínán Mikuláš Podhartní, který provozoval Podhartní mlýn). Už k roku 1439 jsou v okolí *Kacbachu* (tj. Katzbachu, Hartského potoka) vzpomínány harty (ze středohornoněmeckého hart, tj. zalesněné plochy určené k pastvě). Přední a Zadní hartu měli na starosti dva hajní. Na území Harty je les i v současné době. Hartský potok tak získal název podle těchto zalesněných ploch, jimiž protéká. Vrátíme-li se k otázce existence středověkého hradu, připomeňme též věžovitou stavbu s vysokou kuželovou střechou znázorněnou mezi kostelem a Šindelářskou bránou na vedutě z počátku 18. století (srov. obr. č. 7). S vysokou pravděpodobností se nejednalo o věž hradebního systému. Lze proto opět jen spekulovat, **zda se královský dvůr nezačal přeměňovat na sídlo hradního typu**, což však mohlo ztratit význam se ziskem Trutnova po roce 1297, neboť v Trutnově byl vybudovaný gotický hrad, jenž se stal záhy správním centrem. Navíc do závěru 13. století jsou kladeny počátky královského hradu v Hostinném. Jako by v tomto smyslu mělo Hostinné, situované blíže hranicím, od Dvora převzít funkci jednoho ze zeměpanských opěrných bodů. Dvorská strážní věž, jež je v centru naší pozornosti, mohla být aktuální zvláště v době, kdy ještě nestály věže u bran a kdy eventuální královský „hrad“ plnil svou roli. Ani v dvorském pomístním názvosloví ovšem po něm není stopy. Žádnou informaci nezachycují ani nejstarší dochované městské knihy, vedené od 15. století. Kdybychom tedy uvažovali o možnosti existence nějakého zeměpanského opevněného bodu (hrad v pravém slova smyslu je nepravděpodobný), relativně záhy by musel splynout s dvorskou městskou zástavbou. Věž, zajišťující výhled do krajiny, by si Dvorští vcelku logicky ponechali. V souvislosti se zmínkou o Trutnovu a Hostinném ještě dodejme, že ze 14. století pochází nejstarší zpráva o dvorském děkanátu, do něhož spadala i obě města. Protože správní systém děkanátů začal plnit svou funkci od závěru 13. století, **dvorský děkanát** vznikl snad ještě v době před královým ziskem města Trutnova. Zdá se, že Dvůr měl v příhraničním regionu původně plnit centrální funkci. Změna zřejmě přišla se závěrem století.

Nejasnosti panují i kolem doby vzniku kamenného **městského opevnění**. Vladislav Razím považuje s ohledem na pozdější zástavy města za nejpravděpodobnější období vládu Přemysla Otakara II. nebo Václava II. S ohledem na zisk Trutnova nakonec upřednostňuje dobu „krále železného a zlatého“. Toto časové určení by mohlo odpovídat době existence zmiňovaného zeměpanského opěrného bodu. Město bylo obehnáno **hradbami** oválného půdorysu s výběžkem na severu okolo kostela sv. Jana Křtitele. Jejich součástí se staly bašty (dochována v Palackého ulici) a **čtyři věžové brány** (tři válcové, pouze Horní byla hranolová), jimiž procházely hlavní komunikace vedoucí na Trutnov, Hostinné a Jaroměř (obě cesty směřující z jižní strany náměstí se za městem sbíhaly). Na severozápadě stála brána Horní (Hoření), na severovýchodě Šindelářská, na jihozápadě brána Dolní (Dolení) a na jihovýchodě Hradišťská. Vstup do města od východu umožňovala **fortna**. Podobně jako v případě městských bran i u ní byl vybudován přes příkop padací most. Dvorské hradby nebyly nikdy rozšiřovány ani neprošly historizujícími úpravami (tím jsou historicky velmi cenné) a scházel jim parkán a parkánová zeď. Na jihu a na západě byl pevnostní charakter města, které zaujalo nízkou ostrožnu, posilován řekou Labe a labským mlýnským náhonem, vlévajícím se posléze do Katzbachu. Severně před hradbami byl vybudován vodní příkop, který byl u kostela a Šindelářské věže napájen umělou vodotečí (tzv. Gollovým potokem, ve starších pramenech nazývaným „*potok*“). Vydělovala se z Katzbachu při úpatí masivu Království, kde byly za tímto účelem zřízeny haltýře. Na vodní příkop ještě navazoval val. Svému účelu hradby sloužily do roku 1785. Ještě k roku 1841 je z mapy stabilního katastru (mapový list č. 7, mapa č. 10) zřejmé, že existovaly v téměř původní délce. Pozůstatky hradebního systému, promítajícího se i do pojmenování dnešních ulic Hradební a Valová ulička, jsou dodnes viditelné na několika místech (např. na západní straně kostela sv. Jana Křtitele). Jedinou dochovanou věží je 20 m vysoká věž Šindelářská, která si v rámci exteriéru i interiéru vzácně uchovává intaktnost. Dodejme, že pro ochranu města byly na hranicích městského obvodu vybudovány varty, strážní místa, z nichž známe jménem Vorlešskou vartu a Hartskou vartu.

Podle městských bran byla nazvána čtyři přiléhající **předměstí**: Dolní, Horní, Šindelářské, pojmenované podle výrobny šindele, a Hradišťské, jako jediné nazývané podle sídelní lokality – (Choustníkova) Hradiště. V centru města se nacházelo náměstí lichoběžníkového půdorysu s hlavními ulicemi vedenými z jeho rohů směrem do vzpomínaných čtyř věžových bran. V prostoru náměstí se konaly trhy, v jeho městské zástavbě nalezla místo fara, rychta a posléze s emancipací konšelského sboru i radnice. Z výše vzpomínaného uměle vytvořeného vodního toku byla část vody vedena dřevěnými žlaby do nitra hradeb, odkud byla **systémem otevřených kanálů** rozvedena pro potřeby obyvatel. Na opačném konci města se voda opět slévala, naplňovala zde rybník a odsud poháněla mlýn. Následně se vlévala do **mlýnského náhonu Labe**. Město tak nemělo v zemi vodovod, jaký vidíme např. v Hradci, Chrudimi nebo Vysokém Mýtě. Odkdy bylo vnitřní město přímo zásobováno

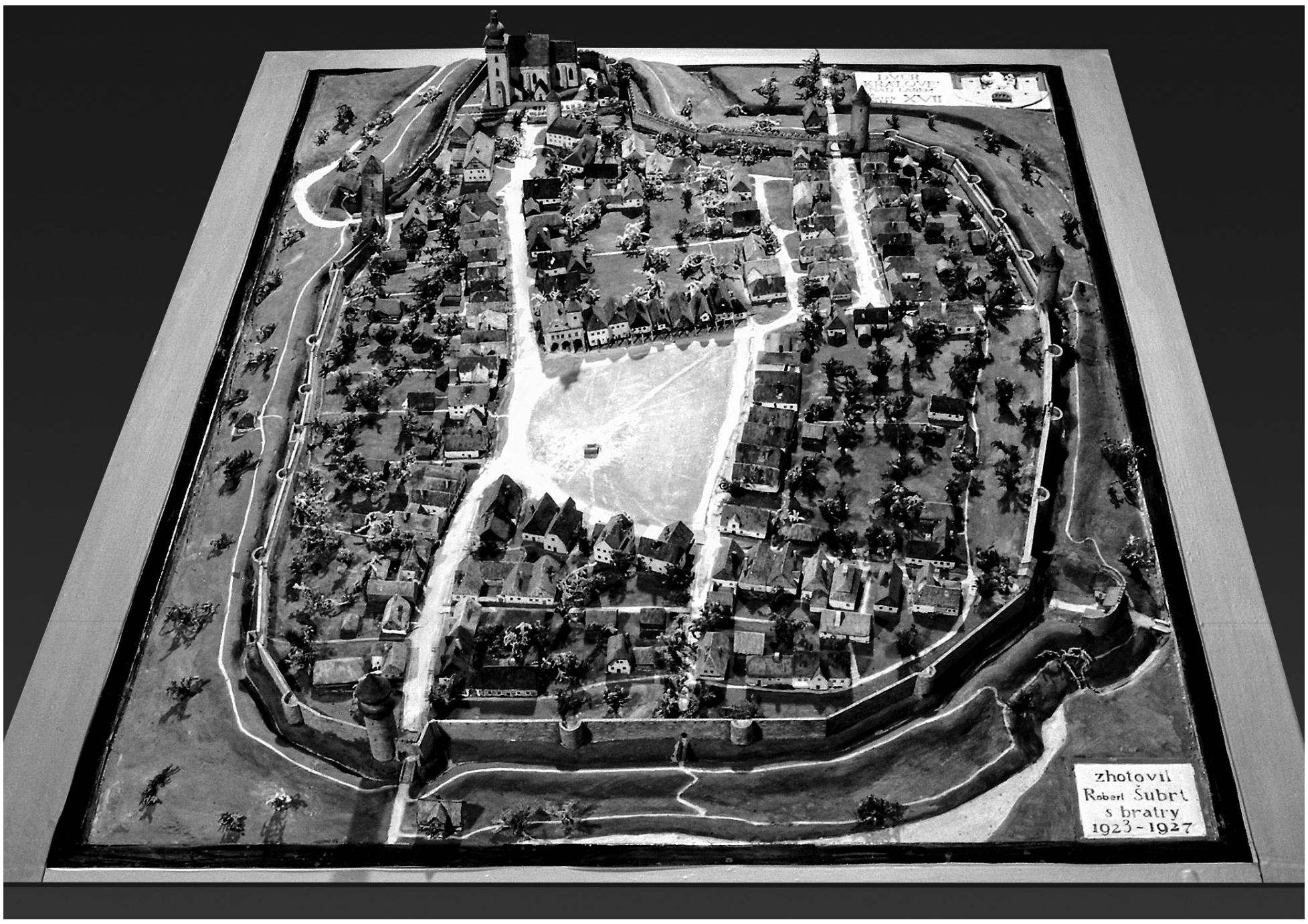

Obr. č. 6: Rekonstrukční model Dvora Králové nad Labem, 17. století

vodou, nelze písemnými prameny doložit. Podle prozatímních archeologických nálezů jistě již ve druhé polovině 15. století. K roku 1518 je dochován zápis o loučce u Katzbachu, po níž byla vedena voda do města. V textu je vzpomínán její prodej Martinu Kloboučníkovi za 10 kop gr. míš., aby se o vodu staral a napravoval jakékoli škody (v zápise se mj. uvádí, že se bývalý uživatel loučky Vít Provazník zasadil o vytrhání trávy a odstranění kamení). Ve snaze zachovat co nejlepší kvalitu této vody bylo např. v průběhu 16. století opakovaně zakazováno praní prádla „*na potoce*“ (nejstarší dochovaný zápis je z roku 1507) a kalení vody „*po potocích*“. Tímto způsobem se tedy označoval i rozvod vody zásobující vnitřní město tekoucí vodou. Dokládá to též zápis z roku 1580, jehož obsah byl vyhlášen na shromáždění obce: „*Potok se spustí v středu nejprve příští*.“ Rozvod vody výstižně zachycuje model města vyhotovený v letech 1923–1927 bratry Šubrtovými a uchovávaný v současnosti v městském muzeu (obr. č. 6; na plánu města z roku 1744 je pod písmenem L vyznačen systém otevřených vodních kanálů – srov. mapový list č. 2, mapa č. 4). K vedení vody v městském obvodu nutno dodat, že z Labe šla část vody do již vzpomínaného náhonu, který prameny zachytily jako „*strouhu*“ (např. na mapě stabilního katastru z roku 1841 figuruje název „*Mühlgraben*“, a to podle mlýnů, jež na strouze stávaly – srov. mapový list č. 7, mapa č. 10). Za předměstskou zástavbou se voda z náhonu vlévala do Katzbachu, který zanedlouho ústil do Labe. Po regulačních pracích dnes městem protéká řeka Labe a Hartský potok. Mlýnský náhon i tok zásobující vnitřní město vodou zanikly. Obdobně byl postupně zrušen vodní příkop. S ohledem na přítomnost vodních toků na dvorských předměstích je třeba očekávat **mosty a mostky**, nacházející se v místech křížení vody s místní komunikací. Např. v roce 1506 byl zbourán mostek, který byl vybudován na Dolním předměstí „*přes strouhu*“ a byl dočasně využíván zejména k vožení sena, obilí a hnoje. Zvláště počet mostků tak byl obcí regulován. Z velkých mostů známe jménem Hoření most a Dolení (Dolejní) most, oba situované nedaleko stejnojmenných věžových bran.

Královské město Dvůr nad Labem ve 14. století

Další písemnou zprávu o Dvoru podává až v roce 1313 listina majitele Trutnova Jana z Vartenberka, v níž se rozšiřují majetky trutnovského špitálu a kde mezi svědky vystupuje Apecco, rychtář ze Dvora („*Apecco, iudex de Curia*“). I jeho jméno svědčí o jazykově německém charakteru města. Roku 1316 zastavil král Jan Lucemburský (1310–1346) dvorský manský obvod s **městečkem řečeným Dvůr** a trutnovský (s výjimkou města a hradu Trutnova) i s lesníky/lovčími za 300 hřiven grošů českých Půtovi z Turgova („*oppidum suum dictum Hof cum militibus et vasallis ac incolis, tam ad ipsum oppidum, quam ad civitatem Trutenow, ipsa civitate Trutenow et castro ibidem exclusis, necnon cum forestariis et in Trutenow et in Hof spectantibus*“), zvýšených o částku, kterou bude činit škoda, již utrpí se 40 ozbrojenci v manské službě na hradech v (Choustníkově) Hradišti a Hostinném. Jedná se zde nejen o první jasný doklad existence královského města Dvora, ale i manského zřízení. Důvodem pro jeho zavedení tu byla, stejně jako v dalších podobných regionech, snaha o upevnění vojenské kontroly nad pohraniční oblastí, a to s ohledem na obranu území i možnou vojenskou expanzi za hranice země. V případě Dvorska a Trutnovska přítomnost manských center podporovalo napětí na hranici s územím knížete Jindřicha I. Javorského († 1346), manžela Anežky Přemyslovny († 1337), dcery krále Václava II. (1283–1305) a Elišky Rejčky († 1335), jakož i setrvalý zájem českého krále o proniknutí do slezského prostoru.

Ve vleklém sporu o dědictví po braniborském markraběti Waldemarovi († 1319), v němž se Jan Lucemburský ocitl se svým příbuzným javorským knížetem Jindřichem I. († 1346), se roku 1329 král rozhodl obětovat Trutnovsko s Dvorskem výměnou za odstoupení Zhořelecka. V letech 1329–1337 tak v regionu vládl Jindřich I. Javorský z titulu zástavní vrchnosti. Dle autobiografického díla králova syna Karla (budoucího krále Karla IV.) *Vita Caroli* vykoupil Karel roku 1334 s velkými náklady a námahou trutnovský hrad („*cum magnis sumptibus et laboribus recuperavimus castra* […] *Trutnow in Boemia*“). Podle jiného dokladu odkázal javorský kníže své české majetky králi Janovi v roce 1337. Javorské knížectví se každopádně českému králi podřídit nepodařilo a po knížeti Jindřichu I. tu až do své smrti roku 1368 vládl ambiciózní Piastovec Boleslav (Bolek) II. Malý. Bylo proto znovu třeba posílit příhraniční region. V roce 1340 král Jan Lucemburský vyňal pro křivdy, které se jim dály, měšťany Trutnova a Dvora, pány, rytíře, many a další obyvatele trutnovského a dvorského území („*territorii Trutnoviensis et Curie*“) z pravomoci krajských úředníků ve věcech popravy a soudních pravomocí, které si ještě ponechával panovník. Tímto krokem se území de iure vyčlenilo jako specifická správní jednotka, historiografií označovaná jako **trutnovská manská soustava** s vlastní soudní, správní a berní organizací. Vrchní soudní pravomoc si ponechal přímo král, popř. ji delegoval na zemského hejtmana. V běžné manské soudní agendě se předpokládá, že již tehdy získali dvorští měšťané přístup k manskému soudu na trutnovském hradě, kde bylo správní centrum. Samotné město Dvůr se však v městských záležitostech řídilo **magdeburským právem**. Král Jan městu projevil vstřícnost ještě v roce 1346, kdy snížil jeho obyvatelům („*civibus et incolis civitatis nostre Curie*“) **roční cenzus** odváděný královské komoře na **25 kop grošů českých** (sumu v roce 1398 potvrdil Václav IV.; originál Janovy listiny není dochován, její znění je známo pouze z opisu). Důvodem královského rozhodnutí byly následky ničivého požáru z roku 1345, který poškodil městskou zástavbu.

V dalších desetiletích byl **Dvůr opět zastavován**. Roku 1349 svěřil králův bratr a zástavní pán Trutnovska moravský markrabě Jan Jindřich († 1375) města Trutnov, Dvůr i další města a vsi Trutnovského kraje („*communitatibus Truthnow et Curie civitatum et aliorum oppidorum ac villarum districtus seu teritorii Truthnoviensis*“) do správy Peškovi Krabici z Weitmile, zastávajícímu hodnost krajského sudího a lovčího. Právní akt potvrdil z Itálie i sám král Karel IV. (1346–1378). Úřad lovčího se vyvinul na základě dvorských kompetencí v oblasti správy královských lesů, v tomto

Obr. č. 7: Veduta města od jihu ve spodní části mariánského tisku, kolem 1700

Obr. č. 8: Veduta města od jihu, údajně 1703

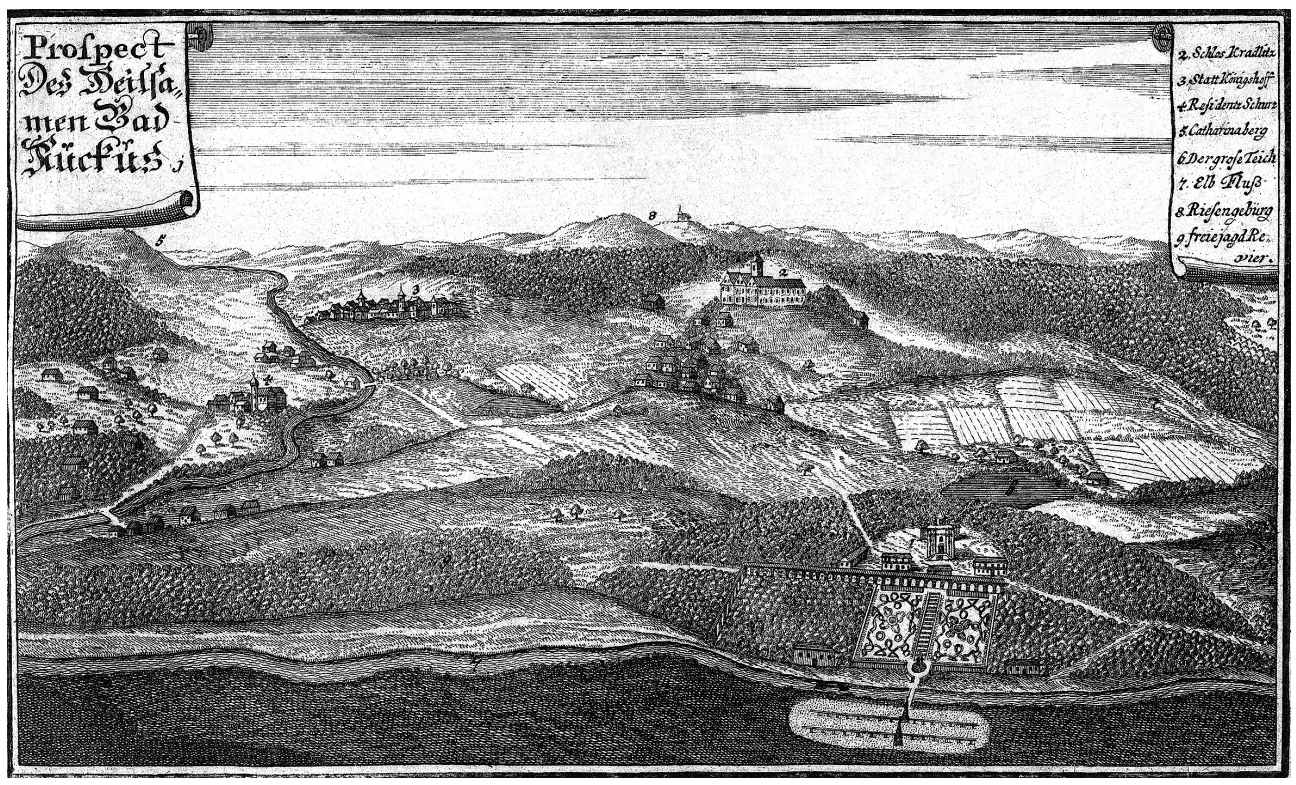

Obr. č. 9: Schematická veduta Dvora Králové v pozadí prospektu Kuksu (panství Choustníkovo Hradiště), 1712

případě se jednalo zejména o správu lesa Království. V letech 1355–1362 se uvádí v úřadu hejtmana měst Trutnova a Dvora Ješek Jura, palatin sandoměřský („*Jesco Jura, palatinus Sandomeriensis ac civitatum Trautnow et Curie capitaneus*“). Roku 1365 byly Trutnov, Dvůr a hrad Žacléř zastaveny za 10 000 kop grošů českých opolským knížatům Vladislavovi II. († 1401) a Boleslavovi III. († 1382), synům Alžběty († 1348), sestry svídnického a javorského knížete Boleslava II. Malého († 1368), z jehož Svídnice byl celý kraj společně se slezskými územími spravován. Po smrti Boleslava II. vládla městu až do konce svého života jeho manželka kněžna Anežka Habsburská († 1392), jíž náleželo doživotní právo na Svídnicko a Trutnovsko.

Po Anežčině smrti připadlo Trutnovsko včetně města Dvora zpět českému králi Václavu IV. (1378–1419), který roku 1398 potvrdil obyvatelům trutnovského manského obvodu privilegium na vynětí z pravomoci krajských úředníků udělené králem Janem Lucemburským a městu Dvoru rovněž potvrdil maximální výši ročního cenzu 25 kop grošů českých, což bylo poměrně málo ve srovnání s Trutnovem (51,5 kop) či Jaroměří (36 kop). Někdy na přelomu let 1398 a 1399 Václav IV. zapsal město Dvůr spolu s Trutnovem své druhé manželce Žofii Bavorské († 1428) jako **věnný majetek**, načež 26. února 1399 královna potvrdila oběma městům i jejich manským obvodům status zajišťující v manských záležitostech vynětí z pravomoci krajských úředníků.

V letech 1399–1400 byl ve formě vrcholně gotického síňového trojlodí vystavěn **děkanský kostel sv. Jana Křtitele** (v jeho věžní kobce údajně nalezl v roce 1817 Václav Hanka tzv. *Rukopis královédvorský* – srov. obr. č. 26). V letech 1411–1773 měl být podle některých badatelů kostel zasvěcen sv. Kateřině Alexandrijské. Např. *Soupis poddaných podle víry*, v němž dvorští představitelé městské správy zachytili postup rekatolizace ve městě a v jeho vesnicích, však k roku 1651 uvádí kostel sv. Jana Křtitele („*Kostel založenej svat*[é]*ho Jana Křtitele v městě*.“). Nepochybně došlo k mýlce, neboť sv. Kateřině byl zasvěcen pouze oltář (byl zřízen díky finančnímu daru měšťana Řehoře z roku 1415). V blízkosti kostela se nacházela **škola** (jistě již k roku 1360). Dřevěná budova **fary** stála zprvu na náměstí v místech dnešního č. p. 2.

Česká královská věnná města se s jedinou výjimkou Mělníka soustředila do dvou východočeských krajů – Hradeckého a Chrudimského, přičemž Dvůr se mezi ně (podobně jako Trutnov) mohl zařadit teprve po scelení nedalekých slezských území v rukou českého krále. Celý region tak **prospěšně ztratil charakter nárazníkové oblasti českého státu**. Specifikem Dvora a Trutnova zůstala jejich přináležitost k manskému systému, jímž byla obě města spolu s celým regionem vyňata z pravomoci krajských úředníků. Trutnovský kraj spravoval královnou dosazený trutnovský purkrabí. V souvislosti s věnnými městy a královnou Žofií dodejme, že v roce 1412 svolil Zikmund Lucemburský (1419/1436–1437) coby dědic a čekanec Koruny české k tomu, aby jeho bratr král Václav IV. zapsal své manželce Žofii 100 000 zlatých uherských jako jistinu na věnných městech Hradci, Chrudimi, Vysokém Mýtě, Jaroměři, Poličce, Mělníku, Trutnově a Dvoru („*zu dem Houe*“). Královna-vdova Žofie rozvolnila svůj vztah k věnu po odchodu do Prešpurku (dnešní Bratislavy) v závěru roku 1419 a po jeho následném předání Zikmundovi na brněnském sněmu.

Zatím spíše skromná je **výpověď archeologických pramenů** k nejstaršímu období existence města, což je však dáno především stavem zpracování provedených výzkumů. Osídlení v druhé polovině 13. století, související se zrodem města, dokládají zejména keramické zlomky v mladších vrstvách. Archeologické nálezy naznačují i existenci nejstarší městské zástavby tvořené dřevěnými domy. Výzkum na Masarykově náměstí, hlavním veřejném prostranství, zachytil na jeho ploše možnou přítomnost drobné zástavby (snad související s tržním provozem), po níž se v podloží dochovaly četné kůlové jamky. Výzkum ve východní části náměstí potvrdil drobnou vodoteč, zajišťující od středověku rozvod vody. Na stejném území byly nalezeny i roubené stavby o rozměrech 2 × 2 m, které lze interpretovat jako haltýře. Nejstarší je možné podle nálezů datovat do druhé poloviny 15. století. Do 15. století lze zasadit i nejstarší **valounovou dlažbu na náměstí**. Zatím spíše ojedinělé jsou nálezy dokumentující hospodářský život města: ve Fügnerově ulici severně od kostela sv. Jana Křtitele byla objevena jáma zaplněná množstvím vrcholně středověkých zlomků keramiky. Autoři výzkumu nález interpretují jako odpad z hrnčířské výroby, která mohla probíhat v bezprostředním sousedství hradebního pásma.

Obr. č. 10: Dvůr Králové od východu, cca 30. léta 18. století

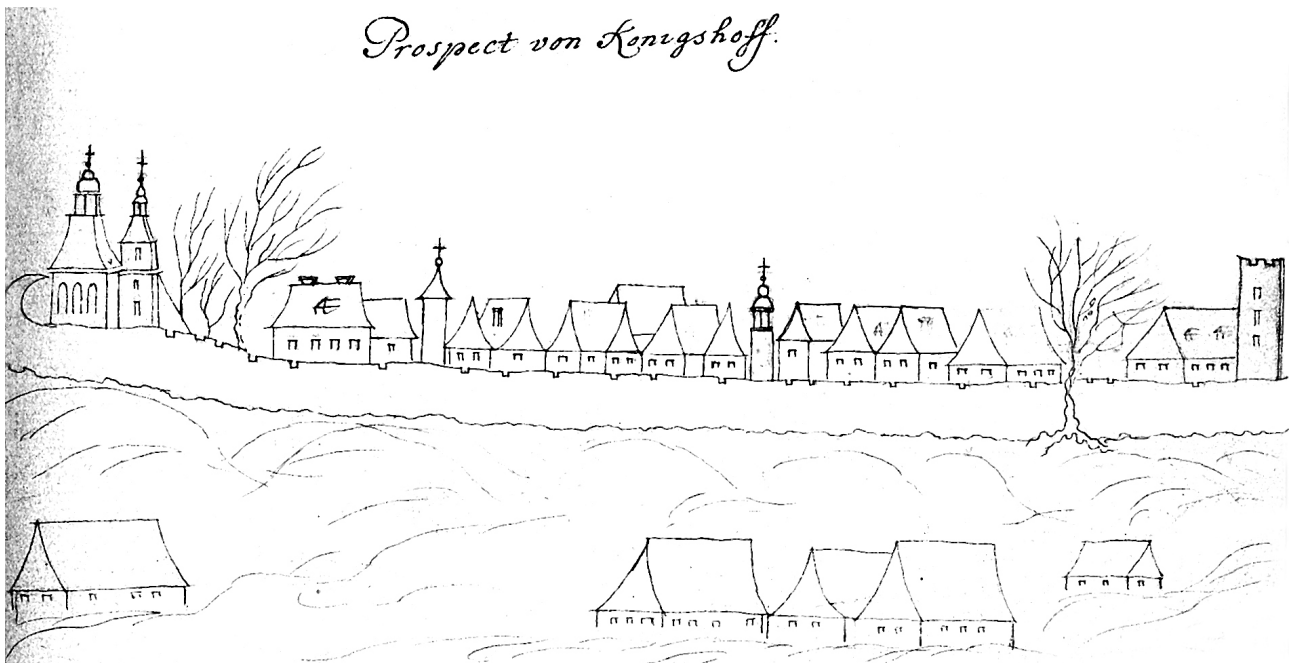

Obr. č. 11: Veduta města od západu, 1745

Husitské období a pohusitské století

V předvečer husitských válek si Dvůr zachovával postavení nejmenšího východočeského královského věnného města, jehož radní vrstva používala němčinu, promítající se s ohledem na jazykovou skladbu obyvatelstva i do vedených a vydávaných městských písemností. Do jaké míry se ve městě šířily reformní názory, nemáme informace. Nepochybně zvláště pod vlivem květnových zpráv o krveprolití v Jaroměři se Dvorští na jaře roku 1421 (přesné datum není známo) podle *Kroniky Starého kolegiáta* vzdali bez boje spojenému husitskému vojsku („*Pragenses et Taborienses civitatem Dwuor obtinent*“ – zpráva je současně nejstarší doloženou českou podobou názvu města), které si v době Zikmundova odjezdu ze země postupně podmanilo vybraná středočeská a východočeská města. Zprvu se Dvorští dostali **do sféry městského svazu vedeného husitskou Prahou**. Po přesunu působiště Jana Žižky z Trocnova do východních Čech a po bitvě u Strauchova dvora (situován v hradeckém městském obvodu) se město ocitlo (podobně jako např. Jaroměř) v oblasti vlivu nově vznikajícího bratrstva, jehož příslušníci si po Žižkově smrti v roce 1424 začali říkat **sirotci**. Např. v dubnu 1427 se dvorský oddíl zúčastnil dobývání hradu Červená hora, hlavního sídla Hynka Červenohorského z Dubé.

I ve Dvoře nastaly odchodem tamního německého měšťanstva významné **změny v národnostní a náboženské sféře**. Město také opustil děkan Jan Sova, který ve městě působil již v roce 1411 a je snad totožný s Janem Sovou usmrceným roku 1425 tábority vystřelením z praku při dobytí tvrze v Holohlavech. Určitou stabilizaci vnitřních poměrů naznačuje v roce 1426 obnovení zápisů v městské knize (tzv. *Pergamenové knize*), již v českém jazyce. Zvláště bylo totiž třeba právně fixovat nové majetkové poměry dvorského obyvatelstva. Nové uspořádání městské společnosti se promítlo i do podoby **městské správy**. K roku 1430 se již explicitně proklamoval pokles vážnosti rychtáře (v dochovaných zápisech se v intitulaci nově objevuje až za purkmistrem a radními), který se v průběhu převratných událostí stal z královského městským úředníkem. I nadále však držel dědičný post, na který se vázala celá řada výhod. Rychta se nacházela v zástavbě na náměstí (přesnou lokalitu nelze prozatím určit). Z rychtářů je znám jménem Řehoř (doložen s jistotou pro léta 1426–1455), který se podle deníkových zápisků sirotčího kněze Petra Žateckého účastnil v roce 1433 basilejského koncilu. Kdy došlo k vykoupení rychtářského úřadu dvorskou obcí, nevíme. Taktéž nemáme zprávy, které by vzpomínaly pro dobu husitskou nabytí nějakého pozemkového majetku městem. Připomeňme, že v něm nesídlil žádný řád (tradovanou existenci **ženského**

kláštera sv. Kláry, založeného údajně Václavem II. v místech dnešního děkanství a posléze zaniklého v důsledku požáru, nelze nijak prameny ověřit, nicméně připomeňme, že původní budova děkanátu stála na náměstí, neboť pro ni nebylo – zřejmě i s ohledem na přítomnost možného zeměpanského „hradu“ v prvních dekádách existence města – u kostela místo; obdobně je tradovaná a prameny nedoložená přítomnost **komendy templářů**, která měla stávat před hradbami vlevo od Šindelářské brány), jehož zabavený majetek se mohl stát podobně jako v případě jiných měst základem městského panství, a že pozemky v okolí Dvora měly povětšinou manský status. Do tohoto systému tak prozatím už v předhusitské době pronikli někteří majetnější dvorští měšťané. Samotné město obklopovalo několik **šosovních vsí**, spadajících pod městskou právní a soudní působnost a podílejících se na městských daňových povinnostech. Jejich obyvatelé měli specifické právní postavení a s městem tzv. trpěli (srov. mapový list č. 32, mapa č. 37).

Město setrvalo na straně radikálního husitství až do roku 1434, kdy vyslalo do květnové bitvy u Lipan vojenskou hotovost na podporu sirotků a táboritů. Po porážce radikálních husitských svazů, přijetí basilejských kompaktát a dohodách s císařem Zikmundem se město podvolilo novému konsensu a dne 14. srpna 1436 vzdali jeho zástupci společně s vyslanci většiny královských měst Zikmundovi hold a přijali jej v Jihlavě za krále. Panovník tehdy města ubezpečil o zachování jejich práv a svobod, přičemž jeden z takových majestátů byl vystaven společně pro Dvůr a Jaroměř. Uchováván byl ve Dvoře. S ohledem na relativně nedávnou proměnu majetkových poměrů ve městě bylo zvláště důležité panovníkovo ujištění, že je nikdo nemá nutit k přijetí zběhlého obyvatelstva a duchovních.

V únoru 1437 se stal Dvůr **součástí věnných majetků královny Barbory Celské** († 1451), jíž náleželo právo vybírat daně a dosazovat úředníky. Město již natrvalo zůstalo královským věnným městem a na rozdíl od Trutnova, Jaroměře a Poličky nebylo v dalších dekádách zastavováno. Královna získala ve věnných městech jistou oporu pro své politické ambice, s nimiž se hodlala postavit vůli svého chotě a vyhnout se nástupu svého zetě, rakouského vévody Albrechta V. Habsburského, na český trůn. Místo něho usilovala o následnictví polských Jagellonců. Sympatie k polskému královskému dvoru se ve Dvoře patrně snoubily s podporou radikálního husitství, k němuž se očividně hlásil člen významné dvorské rodiny Prostředků oběšený na pražském popravišti 9. září 1437 spolu s Janem Roháčem z Dubé. Král Zikmund zemřel na den přesně o tři měsíce později, avšak stihl ještě před svou smrtí zmařit veškeré Barbořiny plány tím, že ji nechal uvěznit. O dva roky později předčasně zemřel i jeho zeť a nástupce, římský král Albrecht II. Habsburský († 1439), a český stát se ocitl ve čtrnáct let trvajícím období interregna.

V zemi bez krále, v níž byla dočasně přerušena činnost zemského soudu a omezena funkce centrální správy, přejaly značnou část pravomocí policejně-správní jednotky nazývané **landfrýdy** (z něm. *Landfriede*). Vedení východočeského landfrýdu, v němž byly pod taktovkou Hynce Ptáčka z Pirkštejna († 1444) sdruženy kraje Kouřimský, Čáslavský, Chrudimský a Hradecký, připadlo šlechtě, a věnná města, stejně jako většina ostatních královských měst, nezískala ani zastoupení v radách krajských hejtmanů. Přesto představovala neopomenutelnou sílu, s níž bylo třeba uvážlivě počítat, a to zvláště s ohledem na nebezpečí, které na českém severovýchodě představoval někdejší táborita Jan Kolda ze Žampachu, sídlící na uchváceném Náchodě a vlastnící ve východních Čechách i další pozemkový majetek. Po návratu z exilu v roce 1441 se královna-vdova Barbora opět ujala svého věnného majetku a potvrdila počátkem roku 1443 samostatnost Trutnovského kraje, vyčleňovaného nadále jako zvláštní správní jednotka na základě existence manské soustavy. V polovině 40. let 15. století však její vliv ve věnných městech zeslábl a další privilegia již nevydávala. Po královnině konfliktu s Jaroměří se totiž věnná města z její vůle ocitla pod dohledem vůdce východočeského landfrýdu a od roku 1452 zemského správce Jiřího z Poděbrad. Na přelomu 40. a 50. let se Dvůr stal pevnou **součástí Poděbradské jednoty**, v jejíchž řadách se dvorští zástupci postavili vojsku Strakonické jednoty, opírající se na českém severovýchodě o vzpomínaného a obávaného Jana Koldu ze Žampachu. V souvislosti s probíhajícími boji byl 4. května 1450 Dvůr vypálen (neznámo zda Slezany nebo Janem Koldou ze Žampachu). Při požáru zřejmě došlo k poškození městského archivu.

Situace se zlepšila s novým králem Ladislavem Pohrobkem (1453–1457). V prvním roce vlády Ladislav vydal Dvoru 28. srpna 1454 polokonfirmaci, kdy městu potvrdil stávající privilegia a navíc mu udělil právo na konání **výročního trhu** ke dni sv. Ludmily (tj. 16. září). Doposud město s agrárním charakterem doplňovaným řemeslnou produkcí pro potřeby místního obyvatelstva a blízkého okolí žádný jarmark pořádat nemohlo. Obdobnou polokonfirmaci panovník téhož dne vydal Jaroměři a Poličce. Z Pohrobkovy doby známe jménem dvorského radního písaře Jana Šonovce, který agendu vedl jistě v letech 1456–1472. Nepochybně dobrou znalost městského práva následně využil jako člen městské rady. Kšaft pořídil v roce 1506.

Pohusitská doba královským městům méně či více otevřela příležitost k legalizaci záborů z doby husitské a tím k pronikání mezi **pozemkové vrchnosti**. V případě Dvora to byl proces pomalejší, ovlivněný existencí trutnovského manského obvodu. Ve světle dochované manské knihy z let 1480–1539 obci patřila manská ves Zboží, jež však zřejmě v roce 1547 již součástí panství nebyla. K městu však přináležely šosovní vsi Fidleřovice (pozdější Filířovice, dnes osada patřící k vesnici Nové Lesy), Lipnice, Nové Lesy (část obce Bílá Třemešná) a Verdek. Po smrti Tůmy Prostředka, který nedávno koupil od Věňka Plesa ze Sloupna na Heřmanicích poddanskou ves Libotov, se vdova Alžběta rozhodla roku 1489 vesnici prodat městu. Roku 1538 obec města Dvora koupila od Jakuba z Prošic manské vsi Bukovinu, Kocléřov a Komárov. Otazník se vznáší nad vlastnictvím poddanské vesnice Huntířov, jak předpokládal J. Schaller, ale dochovanými prameny potvrzena nebyla (od roku 1961 jsou tyto poslední čtyři jmenované, původně samostatné vsi čtvrtěmi obce Vítězná). Komárov posléze nefiguruje v žádném soupisu vztahujícím se ke konfiskacím z roku 1547. Zdá se tedy, že dlouho v majetku města nezůstal (vývoj pozemkového majetku města blíže mapový list č. 32, mapa č. 37).

Práva na věnný majetek uplatňovala od své korunovace roku 1458 **královna Johana z Rožmitálu** († 1475), manželka krále Jiřího z Poděbrad. Zatímco spor mezi Dvorem a Annou Štefankou z Fidleřovic urovnal listinou roku 1460 královnin úředník Leva Tluksa z Čechtic na Lochenicích, správní specifika Trutnovského kraje roku 1463 potvrdil přímo král Jiří z Poděbrad. Ani v tomto případě královna Johana neprojevila vydavatelskou samostatnost. Písemnost je unikátní tím, že je **nejstarší dochovanou královskou listinou vydanou městu Dvoru**. Ve druhé polovině 60. let došlo v oblasti ke zvýšení napětí v důsledku toho, jak se proti králi formovala skupina katolické šlechty a měst (Zelenohorská jednota). Její hlavní baštou se stala slezská metropole Vratislav.

Obr. č. 12: Veduta města od severozápadu, 1816

Obr. č. 13: Veduta města od východu, cca 1840

Předzvěst blízké války se odrazila i v samotném Dvoře. Již v roce 1466 si konšelé zapůjčili od obce 30 kop grošů českých na vydržování žoldnéřů a nařídili majitelům ohrožených domů, aby měli v domácnostech pro případ útoku připravené zbraně. O větších škodách utrpěných v průběhu obnoveného náboženského konfliktu však nejsme v případě Dvora informováni.

Roku 1471 byl zvolen českým králem příslušník polské královské dynastie **Vladislav Jagellonský** (1471–1516), který po Jiřím z Poděbrad „zdědil“ válku s uherským králem a českým vzdorokrálem Matyášem Korvínem († 1490), prázdnou pokladnu i utužené sebevědomí českých stavů. Za jeho vlády bylo městu **vydáno několik listin**, jejichž obsah názorně dokládá, s jakými problémy se Dvůr potýkal. Dne 24. února 1476 král měšťanům povolil svobodné nakládání s majetkem (právo svobodného odkazu). V následujícím roce městu snížil lotovné (poplatek za potvrzení členů městské rady královniným či královským úředníkem) na částku 5 kop grošů českých. Král ovšem od města vyžadoval také finanční podporu. Informuje nás o tom například obsah listu podkomořího Samuela z Hrádku a Valečova, který psal 27. prosince 1479 do Dvora, aby mu Dvorští dali sumu, co „*král Jeho Milost ráčil jest zapsati panu Štosovi na Vás*“. Dne 18. dubna 1480 král Vladislav potvrdil specifické výsady obyvatel Trutnovského kraje, resp. měst Trutnova a Dvora a jejich okrsků („*Truthnovien*[sis] *et Curiensis civitatum et districtum*“). A ačkoli se Trutnov od počátku 40. let nacházel v šlechtické zástavní držbě, zůstávala si obě města blízká. Když 22. září 1484 Trutnov vyhořel, obrátila se trutnovská městská rada na Dvorské se žádostí, aby jim na základě předložených zbytků ohořelých písemností a svědectví starých lidí dosvědčili jejich výsady a práva. Dvorští této žádosti vyhověli a 23. května 1485 zaslali králi osvědčení, v němž vyjmenovali rozsah trutnovského panství, práva města a způsob obnovování městské rady. V dochované městské knize je tento rok označen jako „*časy moru*“. Pro hospodářské pozvednutí města král roku 1497 na žádost Dvorských vysadil **druhý výroční trh** na čtvrtek před Sesláním Ducha Svatého (jednalo se o pohyblivý svátek, nazývaný též Letnice) a povolil při něm obci vybírat clo, analogicky jako při konání zářijového výročního trhu. Vybrané peníze měly být určeny na opravy města. Na zvelebení města bylo pamatováno i v listině z 19. února 1507, jejímž prostřednictvím král na žádost městské reprezentace umožnil Dvoru vybírat clo z věcí do města přivážených a zvířat do města hnaných. Toto královské privilegium obsahuje podrobné stanovení sazeb za jednotlivé položky. Teprve 22. března 1509 král městu potvrdil všechna dosavadní práva a svobody, povolil mu pečetit červeným voskem a řídit se v záležitostech stavuňků (zajištění osoby dlužníka či věci) praxí města Hradce Králové.

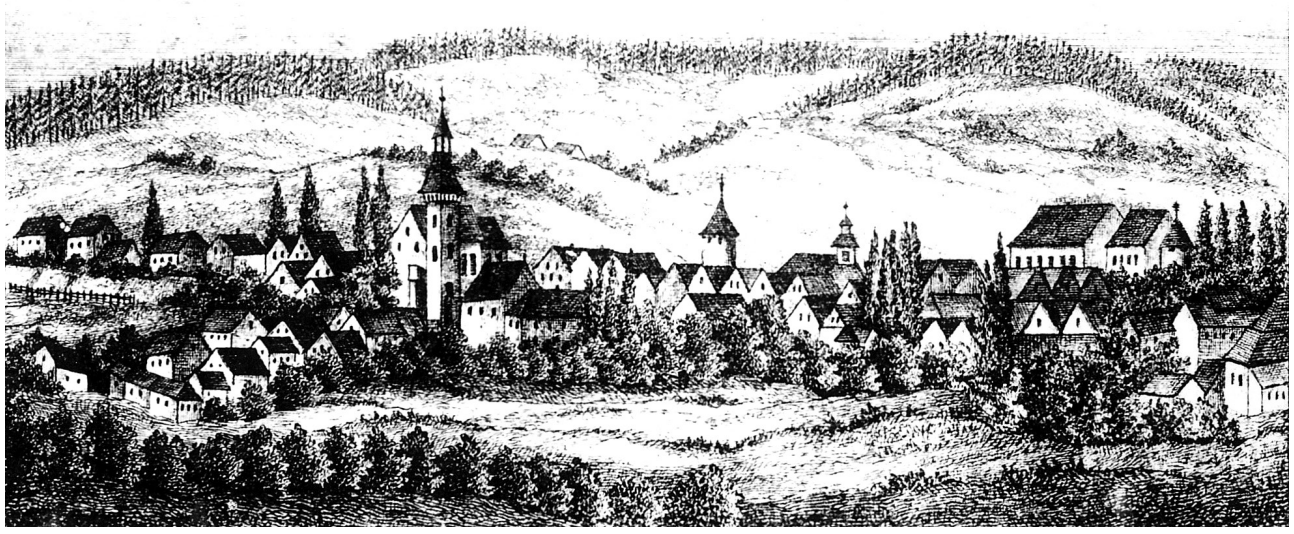

Obr. č. 14: Veduta města od západu, před 1866

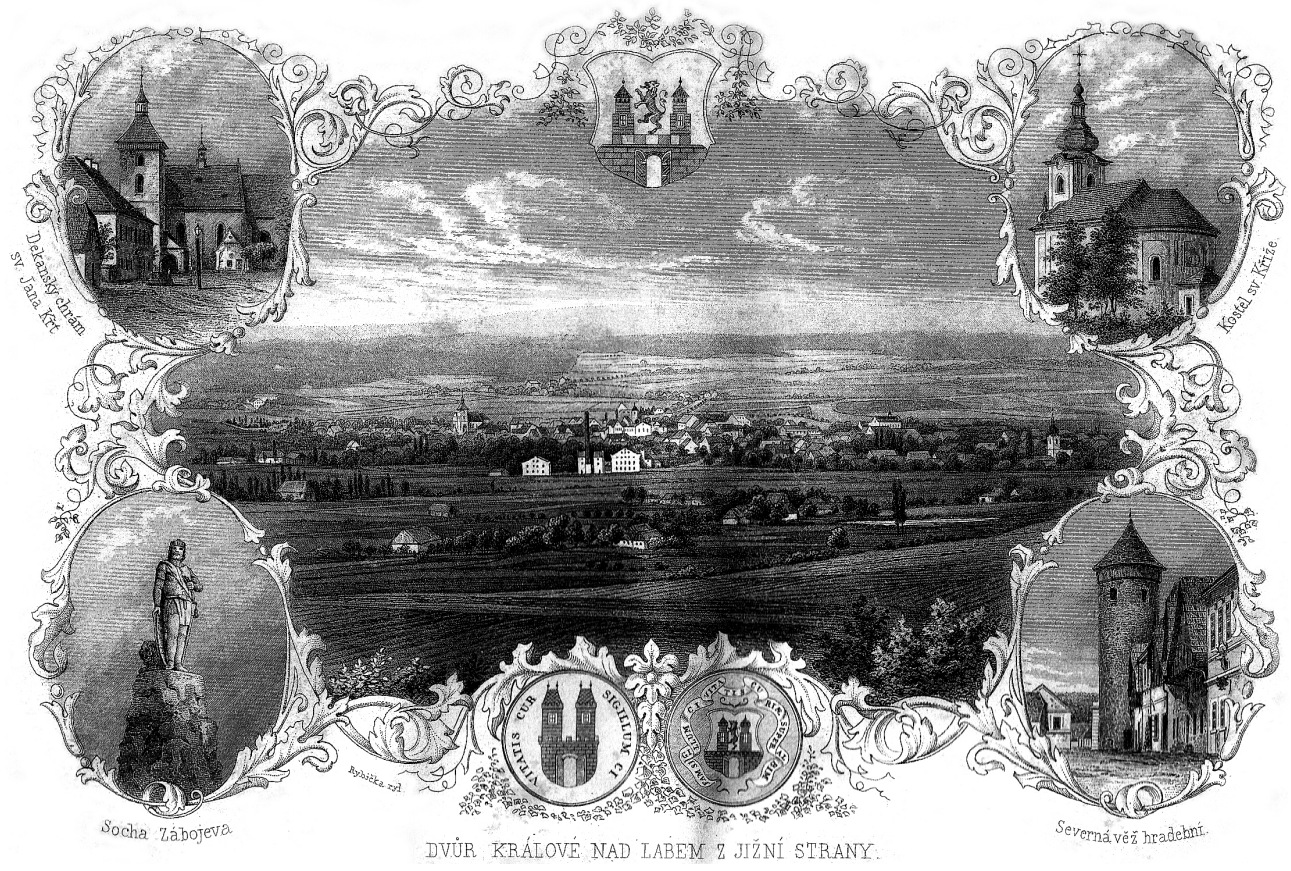

Obr. č. 15: Veduta města od jihu, 1867

Obr. č. 16: Východní strana náměstí, před 1897

Po jednostranném přijetí tzv. *Vladislavského zřízení zemského* šlechtou se Dvůr neváhal zapojit do eskalujícího stavovského konfliktu. Po ustanovení **městského svazu** byl k roku 1502 mezi 32 městy uveden na 24. místě, patřil tedy k těm méně významným. Mezi šlechtou a královskými městy se na počátku 16. století vyhrotily politicko-hospodářské spory, kde bylo jednou z klíčových sporných oblastí uhájení městského mílového práva a výsady vaření piva. *Svatováclavská smlouva* z roku 1517 v tomto směru řešení takticky oddálila a šlechta dostala v podnikání zelenou. I Dvoru tak vyrostla v sousedství silná konkurence. Dne 31. prosince 1540 byli vypraveni tři vyslanci zastupující města Hradec, Chrudim, Dvůr, Mýto a Jaroměř za královským párem do Nového Města u Vídně, aby zprostředkovali stížnost východočeských věnných měst na blíže neuvedené šlechtice škodící jejich hospodářským zájmům. Král se představitelům měst posléze ozval prostřednictvím misivu z 14. června 1541, v němž je ubezpečoval, že pověří nejvyššího hofmistra prošetřením záležitosti. Výsledek není znám, nicméně je zřejmé, že zastavit podnikatelské aktivity šlechty již nebylo možné. V případě Dvora bylo např. konkurentem nedaleké Choustníkovo Hradiště, které mělo na rozdíl od Dvora úrodnější zemědělské zázemí.

Možnosti vhledu do vnitřních poměrů města Dvora, takto prostě nazývaného i na jednolistu s mapou Mikuláše Klaudyána z roku 1518, rostou úměrně s tím, jak se rozrůstala agenda **městské kanceláře**. I když probíhající výzkumy ukazují, že už na přelomu středověku a raného novověku se začaly objevovat i specializované městské knihy (první zmínku máme k roku 1477), nejstaršími dochovanými prameny jsou tzv. *Pergamenová kniha* z let 1417–1823 a *Papírová kniha* z let 1496–1540, které dokládají změny ve způ-

sobu vedení městských knih. *Pergamenová kniha* byla nejprve vedena na zahájeném soudě (ve středověku nejvýznamnějším městském soudě zahajovaném ceremoniálem a konajícím se pod vedením rychtáře jen několikrát do roka), jehož význam však s pronikáním prvků pražského právního okruhu do dosavadní magdeburské právní praxe začal po husitských válkách upadat ve prospěch městské rady a zejména v druhé polovině 15. století byl již přežitou institucí. Charakter zápisů se začal proměňovat a záhy lze vysledovat, že své záležitosti si do *Pergamenové knihy* nechávala pro větší jistotu zapisovat zejména městská honorace (např. rodina Prostředků, jejíž příslušníci se objevovali v městské radě) a okolní šlechta vlastnící ve městě či v jeho obvodu majetek (např. Jindřich Berka z Dubé nebo Dorota ze Sulic), přestože (jak už zaznělo) byly již kanceláří vedeny specializované městské knihy. Na počátku 16. století vedl radní písař registra trhová a kšaftovní, dochována však nejsou. Poslední zápis mající právní charakter je v *Pergamenové knize* zachycen roku 1571, poté se kniha definitivně přetvořila v pamětní knihu v novověkém slova smyslu. Diplomatickou analýzu *Papírové knihy* komplikuje její torzovitost, nicméně se zdá, že sloužila v kanceláři jako běžný radní manuál, do kterého se zapisovalo během zasedání rady, či písaři sloužila při jiných příležitostech, které mu umožňovalo právo. Není vyloučeno, že se jedná o více knih spojených dodatečně k sobě.

Nejen z diplomatického hlediska mají dvorské prameny značnou historickou hodnotu. Dokládají totiž velmi pozvolný proces pronikání institutů pražské právní oblasti do života dvorského obyvatelstva řídícího se magdeburským právem. Velmi dobře pozorovatelné je to na dědické praxi, kde se v pohusitské době objevují jen jednotlivé testamenty, typické pro právní okruhy tzv. jihu. Až s nástupem 16. století je již jejich výskyt četnější a zcela vítězí před vydáním Koldínových *Práv městských* (1579). Proces pronikání pražské právní praxe do života dvorského obyvatelstva též názorně dokumentuje vzpomínané Vladislavovo privilegium z roku 1476, umožňující svobodné nakládání s majetkem.

Z přelomu 15. a 16. století pocházejí nejstarší zmínky o **ceších**, které ve městě nepochybně existovaly již mnohem dříve (uváděni jsou sladovníci, soukeníci, řezníci, pláteníci, kováři, ševci, kožišníci a krejčí). Nepřímou zprávou o jejich působnosti je dochovaná listina z roku 1484 vydaná soukeníkům do Hostinného. Zachycena jsou i nařízení obce. K udržení morálky bylo roku 1507 přijato „*obecní svolení proti nevolným města tohoto obyvatelům*“ – **nařízení o trestání různých přestupků** regulující rušení nočního klidu, hraní hazardních her, nošení zbraní, zacházení s loučemi, honění dobytka podél hradeb, praní v potoce, vysedávání v hospodách či přechovávání cizích lidí. Některé přestupky se trestaly pokutou, jiné vězením a ublížení na zdraví také fyzickými tresty.

Od přelomu století je zvláště díky vzácně dochovaným manským deskám z let 1480–1539 doložena **užší provázanost města s fungováním trutnovského manského soudu**, jehož jedním ze šesti přísedících byl dvorský zástupce. Ve Dvoře, který byl zainteresován na dobrém chodu manské správy (jednak se řada malých manství nacházela v bezprostřední blízkosti města a jejich držitelé byli často dvorskými měšťany, jednak někteří manové, především příslušníci nižší šlechty, žili ve městě), byly již od roku 1494 uloženy knihy a listiny manského soudu a odsud byly na trutnovský hrad jen příležitostně přiváženy. Některá zasedání manského soudu se konala i na dvorské radnici, kam postupně přešlo řešení nesporné agendy. Na počátku 16. století zastupoval Dvůr na manském soudě Václav Sochor. Roku 1505 ho ve funkci vystřídal Simeon Prostředek z Podhoří. Oba jsou k roku 1510 vzpomínáni jako dvorští radní. Mladý král Ludvík Jagellonský (1516–1526) dne 12. března 1523 dal Dvorským (tj. těm, kterých se přímo týkala držba

Obr. č. 17: Severní strana náměstí, kolem 1900

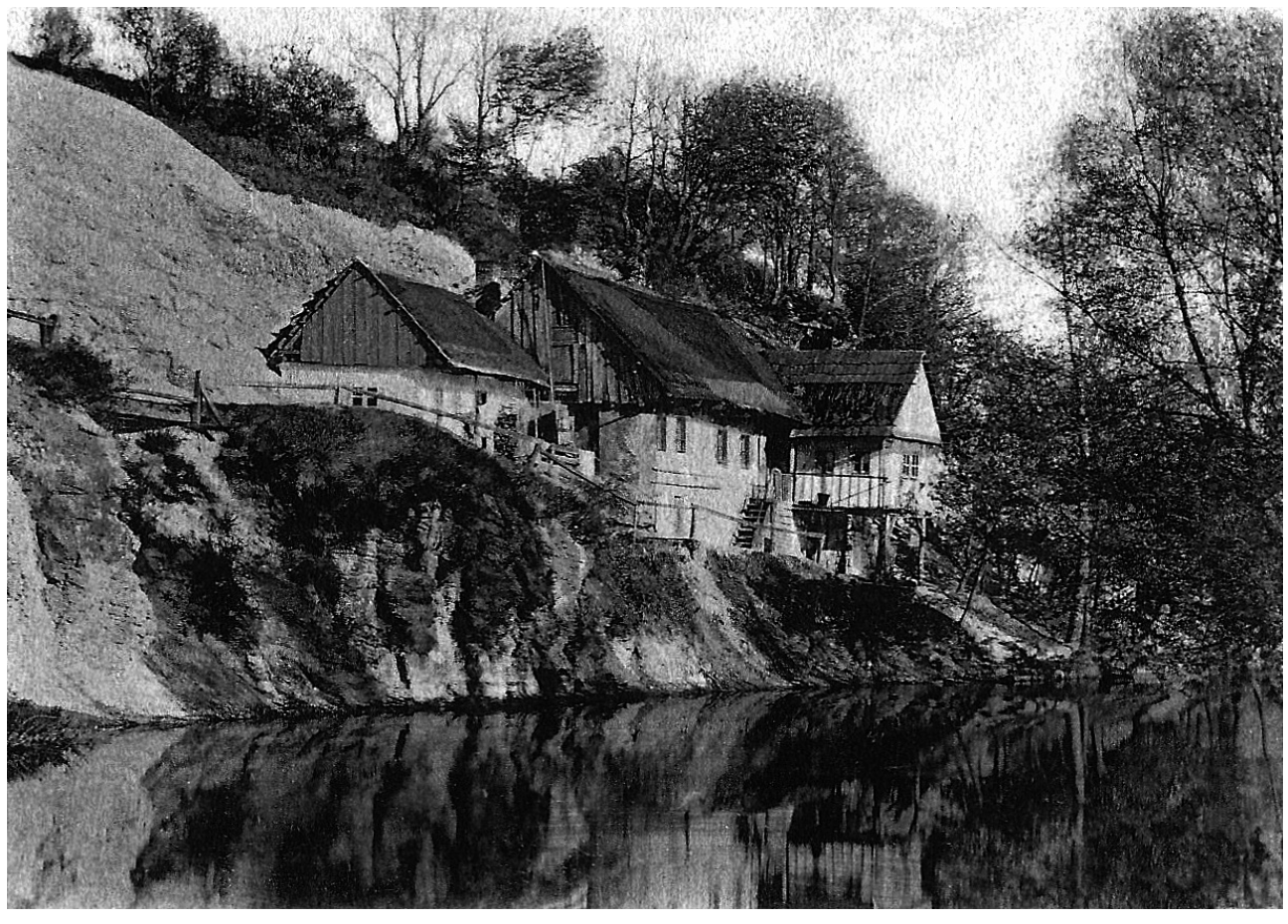
Obr. č. 18: Splav u Pušů, 1902

Obr. č. 19: Splav u Pušů po regulaci, 1911

Obr. č. 20: Sochorova továrna, 1906

Obr. č. 21: Vila továrníka Josefa Sochora, 1910

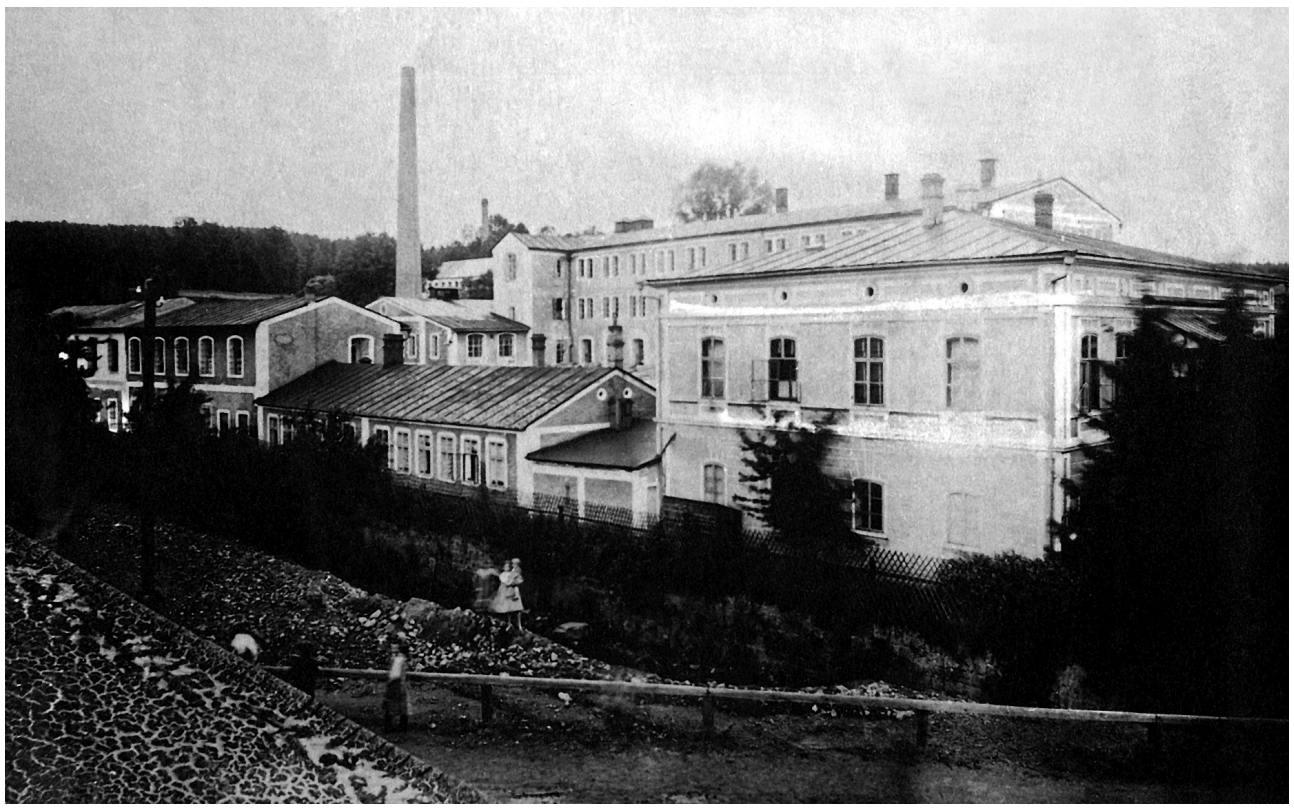

Obr. č. 22: Tkalcovna Winternitz & Friedmann, 1910

manského zboží) na jejich žádost lhůtu tří let, během nichž s ohledem na neobsazení postu trutnovského hejtmana nebyli povinni skládat manskou přísahu, která se jinak měla uskutečnit do roka a šesti týdnů od nabytí manského statku, a povolil, aby změny v držbě jejich manství byly zapisovány do manských knih před dvěma nebo třemi věrohodnými many Trutnovského kraje. Poté však byla ještě na krátký čas činnost manského soudu obnovena. Nepochybně z obavy z blížících se změn si nechali Trutnovští od Jaroměřských a Dvorských vidimovat 14. dubna 1539 listiny z let 1399, 1463 a 1480 dotýkající se správních specifik regionu. Ještě téhož roku však došlo k přenesení manských knih k pražským dvorským deskám, a tak i k **zániku Trutnovského kraje**. Území bylo správně přičleněno k Hradeckému kraji. V roce 1543 již vykonali zástupci města Dvora manskou přísahu na své manské statky u pražského dvorského soudu. Zánik soudu souvisí se snahami Ferdinanda I. o upevnění moci a sjednocení správy království. Zanikla územní výlučnost, ale léna existovala dál. Lenní povinnosti se většinou přeměnily na plat.

V jagellonské době došlo k **přestavbě děkanského kostela** vypáleného při výše vzpomínaném útoku na město roku 1450. Ke kostelu byl přistavěn presbytář, v klenbě datovaný rokem 1486 (letopočet byl později zabílen). Hradební systém a kostel byly jediné objekty, které byly vybudované z kamene. Proto byly v kobce kostelní věže uchovávány sirotčí peníze, listiny s městskými privilegii a své knihy tam chovali také literáti (členové sdružení kostelních zpěváků). Je otázkou, zda tu nebyly uskladněny i písemnosti manského soudu, neboť dvorská radnice byla i nadále dřevěnou stavbou a v případě požáru neposkytovala bezpečné úložiště.

Kolik obyvatel ve Dvoře s nastupujícím novověkem pobývalo, nevíme, ale střízlivé odhady město řadí do skupiny nejmenších královských měst dosahujících max. 1200 obyvatel. Některé z nich známe díky *Pergamenové* a *Papírové knize* jménem. Výjimečně jsou též vzpomínáni **Židé** (již k roku 1417 Židův dům, k letům 1505 a 1509 Mojžíš Žid, k roku 1506 židovka Mojžíšová, k roku 1505 židovka „*Hester*“). Zdá se, že se spíše jednalo o velmi malou komunitu. K roku 1564 je zachycen Jiřík Žid, zastávající post důchodního úředníka, nacházíme též zmínku o Pavlu Židovi, který byl jedním z řeznických cechmistrů. Lze předpokládat, že v těchto případech to již nebyli praktikující Židé a že se pravděpodobně ve městě židovská komunita výrazněji nerozvíjela. Několik zápisů v *Pergamenové knize* dokládá, že se na počátku 16. století ve městě i v okolních vesnicích nacházelo několik pustých domů (poustek). Purkmistr s radou se je proto snažili osídlit, neboť jen osazený dům přinášel zisk do obecní pokladny. Shořelo-li roku 1523 ve městě přes 40 domů, jak dokládají *Staré letopisy české*, byl to s ohledem na velikost města citelný zásah do dvorské městské zástavby.

Pro staré a chudé obyvatelstvo byl i ve Dvoře vybudován **špitál**, který stával za Dolení bránou u dřevěného filiálního **kostela Povýšení sv. Kříže**. *Pergamenová kniha* špitál připomíná poprvé k roku 1442, kostel k roku 1465. Kdy však byly tyto objekty vybudovány, bohužel nevíme. Odkaz špitálu se nejednou připomíná v testamentech (např. 5 kop grošů odkázal instituci jistý Šimek). Podle K. J. Bienera z Bienenbergu v roce 1496, podle J. M. Ludvíka už v roce 1470 obdržely špitály ve Dvoře a v Jaroměři donaci od Matěje z Hořan, jenž tento majetek získal dědičným zápisem od majitele hradišťského panství Oldřicha Zajíce z Házmburka. Matěj z Hořan „*k špitálům, do města Jaroměři a našemu* [tj. královédvorskému], *chudým k užívání a purkmistrům a konšelům, i obcem jich i nám společně dal jest*“ jmenovitě rychetní dvůr v Kohoutově (dnešní obec se nachází asi 7 km od Dvora Králové) s poplužím, lesy, rybníky, loukami, potoky, svobodnou krčmou a poddanými v Kohoutově

a v Kladrubech (ves dnes součástí obce Kohoutov). Dne 11. listopadu 1502 si Jaroměřští druhou polovinu donace od Královédvorských odkoupili za sumu 1500 kop grošů českých. Snad Dvorské k tomuto rozhodnutí přivedly finanční nesnáze. K roku 1508 radní uváděli, že peníze byly vynaloženy „*na rybník pod Zbožím a jiné potřeby obecní*“. Dodejme, že roku 1596 konšelé starý špitál za Dolení bránou prodali. Od roku 1601 sloužil jako špitál dům stojící naproti původnímu objektu. Obci ho pro dobročinné účely darovala Kateřina Borecká. Později byla instituce přestěhována za Hoření bránu. V roce 1677 byl na náklad děkana Santorina vystavěn za Dolení bránou proti malému mlýnu **hřbitovní kostelík (kaple) Nanebevzetí Panny Marie**, u něhož byl zřízen nový špitál se třemi světnicemi a studnicí. Kostelík byl v neznámém roce zbořen. (Eviduje ho ještě tereziánský katastr.)

Z pohusitského období je k roku 1484 k dispozici nejstarší dochovaná dvorská **městská pečeť**. Protože se však předpokládá, že v závěru 13. století disponovala městskou pečetí všechna tehdejší královská města, lze očekávat, že s rozvinutím městských funkcí i Dvůr musel mít potřebu vlastnit takovýto prostředek, ověřující pravost vydávaných písemností. V případě dochovaného sfragistického pramene se jedná o jednostrannou okrouhlou pečeť černé barvy (pečetit písemnosti červeným voskem město mohlo až od roku 1509) přivěšenou k vzpomínané listině pro sladovnický cech v Hostinném. Opis zní: + *S* + *peczet* + *miesta* + *dwora* + *nad* + *labem* + (srov. obr. č. 3). Pečetní obraz zachycuje dvorský městský znak. S ohledem na použité písmo i pozdně gotickou podobu štítu je možno se domnívat, že pečetidlo, jímž byla pečeť vyhotovena, pocházelo z 15. století. Starší varianta je nám tak neznámá. K městskému znaku dodejme, že byl městu udělen králem Václavem IV. v roce 1398. Jeho reliéfní podobou je ozdoben svorník klenby presbytáře děkanského kostela (1486). Nejstarší dochovaná malba znaku je vlepena do *Rorátníku královédvorského* z roku 1609, používaného zpěváky dvorského **literátského bratrstva** při děkanském kostele. Ze kdy pochází toto vyobrazení znaku, není známo.

S nástupem Ludvíka Jagellonského se po své korunovaci ujala věnného majetku královna Marie Habsburská († 1558), která jej držela jen do roku 1531. Po sporu s Ferdinandem I., který byl vyvolán její konfirmací královéhradeckých městských privilegií, ho za náhradu postoupila jeho manželce Anně Jagellonské († 1547). Počínaje podkomořím královny Petrem Rašínem z Rýzmburka, jenž se ujal úřadu v roce 1523, již nebyla v případě úmrtí královny podkomořská agenda, včetně záležitostí týkajících se Dvora, předávána podkomořímu krále.

Město a jeho panství v době předbělohorské

Dochované prameny 16. století, výlučně české, s občasnými latinskými sentencemi, již poskytují více informací o **chodu městské správy**. Podobně jako jiná města i Dvůr byl spravován 12 konšely, vybíranými obvykle na dobu jednoho roku z plnoprávných a bezúhonných („*poctivých*“) měšťanů, kteří se po čtyřech týdnech střídali v úřadu purkmistra. První purkmistr daného volebního období se nazýval primátor či primas. Z déle působících jmenujme např. Matěje Čížka (1580–1581, 1593–1596, 1600–1603), zastávajícího v letech 1590–1593 post královského rychtáře. Městská rada, jež zosobňovala i městský soud (zdá se, že činnost zahájeného soudu ustala v roce 1505), měla k dispozici povětšinou jen jednoho **radního písaře**, což koresponduje zvláště s menším hospodářským a kulturním významem města i počtem jeho obyvatel. Písařské ruce je možno sledovat zvláště v rámci trhových knih, dochovaných v souvislé řadě od roku 1554. Např. v letech 1572–1598 puso-

Obr. č. 23: Severní strana náměstí, 1907

Obr. č. 24: Severní strana náměstí, 1911

Obr. č. 25: Děkanství, 1910

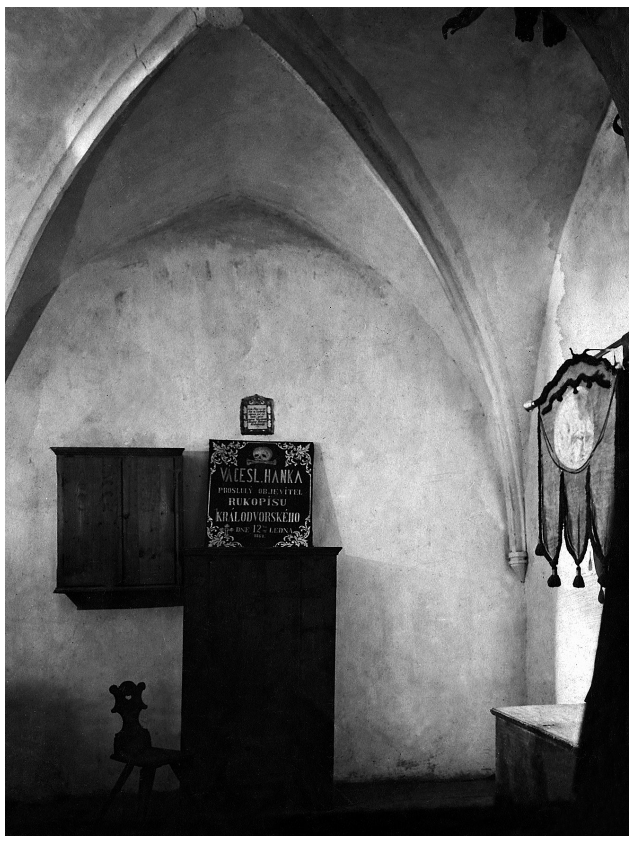

Obr. č. 26: „Rukopisová“ místnost ve věži farního kostela sv. Jana Křtitele, 1907

bil jako dvorský radní písař Václav Chlumecký. Druhý sbor městské samosprávy představovalo seskupení šesti **obecních starších**, jejichž úkolem bylo pomáhat konšelům a dohlížet na hospodaření města. Jejich ustanovování vyplynulo z existence správního orgánu nazývaného **obec**, jehož svolávání a jednání bylo nejednou těžkopádné, a proto byli vybíráni zástupci – obecní starší. V důsledku událostí roku 1547 se mohla obec, svolávaná velkým kostelním zvonem, scházet jen za účelem volby čtvrtních hejtmanů, obnovy cechmistrů, volby městského rychtáře a samotného jednání městské obce, na kterém míval hlavní slovo purkmistr nebo primas. Zcela vzácně jsou z působnosti dvorské obce dochována *Registra obecního shromáždění, odkladů a obnovování městské rady a cechmistrů z let 1579–1633*, jejichž zápisy obsahují řadu cenných informací o chodu města. Příkladem je v roce 1583 (zřejmě někdy ke konci roku, přesné datum není uvedeno) oznámení o reformě kalendáře, která byla provedena v Čechách v lednu 1584.

Městský rychtář zůstával úředníkem s policejní kompetencí. Býval každoročně volen z několika kandidátů při obnově městské rady. Rychtářova práce spočívala zvláště v dohledu na pořádek ve městě, v souzení méně významných záležitostí, v ohledávání míst deliktů, v zajišťování provinilců a v účasti na výsleších i exekucích. Útrpné výslechy bývaly od 16. století zapisovány městským písařem do smolné knihy. K ruce měl biřice (posla práva rychtářského), který pečoval o vězně v šatlavách, umístěných ve věžích u bran. Pachatelé nejzávažnějších deliktů byli zřejmě umísťováni do Šindelářské věže. **Katovna** (šerhovna) stála původně ve Valové uličce (poblíž dnešního Hankova domu), později byla přenesena za Dolní most, o čemž svědčí prodej z roku 1598. V polovině 17. století byla v rozvalinách, a tak musela být znovu vystavěna. Kat též podléhal městskému rychtáři a někdy též vykonával funkci pohodného (rasa). Nejstarším známým dvorským katem je k roku 1502 vzpomínaný Matěj Holub. **Popraviště** stávalo do roku 1626 severně od středu města u dvora Vorlechu (pomístní název je dochován dodnes) u Vorlešské varty, odkud bylo přesunuto do prostoru Malá Drážka a nakonec zřízeno v obecním lese u Hartské varty v oblasti dnešní Nové Podharti. **Pranýř** byl pro výstrahu umístěn před radnicí, odkud byl v roce 1752 přemístěn ke hřbitovním vratům u děkanského kostela. Dvorský pranýř v podobě 167 cm vysokého pískovcového sloupu v současné době stojí u děkanského kostela (od reformních opatření 18. století zapovídajících jeho používání ležel až do roku 1940 na děkanské zahradě).

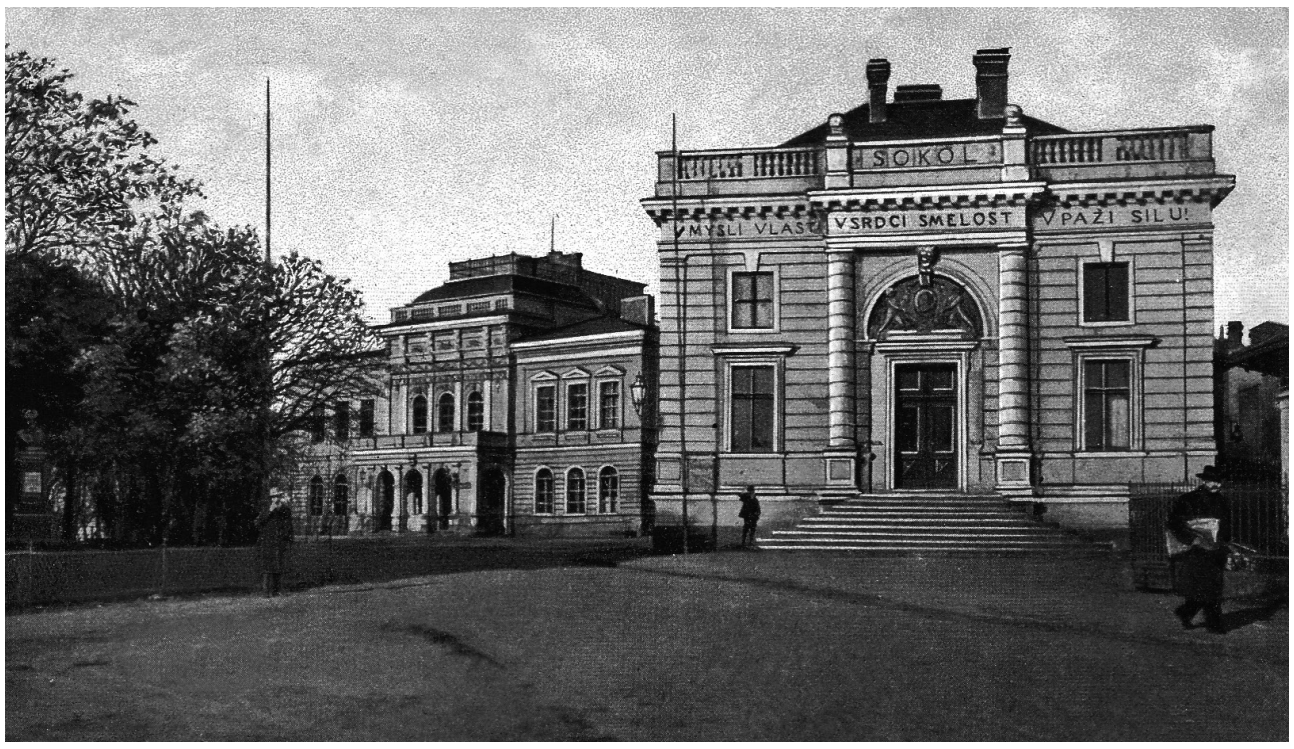

Obr. č. 27: Hankův dům a budova Sokola, 1911

Pro lepší přehlednost a snazší proveditelnost některých správních úkonů bylo území města v hradbách i jeho předměstí rozděleno do **osmi čtvrtí**, přičemž čtyři předměstské odpovídaly území čtyř předměstí. Např. v Hradci bylo ustanoveno 18 čtvrtí, z toho 14 na předměstích. Jednotlivé čtvrti měli na starosti dva hejtmani se dvěma desátníky, volení po obnově městské rady, aby pečovali o bezpečnost, vybírali dávky a poplatky a spolupracovali s městským rychtářem.

Vedle výběru městských poplatků bylo pro Dvůr a jeho obecní pokladnu důležité vlastnit **obecní provozy**, z jejichž zisku mohly být zvláště financovány opravy nebo budovány nové obecní objekty. Do majetku obce se tak postupně dostalo šest mlýnů, z nichž čtyři ležely na obecní labské strouze. V majetku obce byla i pila, vzpomínaná v pramenech k roku 1511 na jižní straně města na strouze. Dvůr vlastnil také rybníky, poskytující nejen finanční zisk, ale též deputát pro nejvýznamnější obecní zaměstnance a představitele městské správy. Některé rybníky a rybníčky však byly v soukromém vlastnictví jednotlivých měšťanů. Město též bylo vlastníkem obecního lesa (o Přední a Zadní hartě jsme se již zmiňovali). Pro stavební rozvoj města měla význam obecní cihelna, provozovaná za Dolním mostem. Podobně jako v jiných městech tak nepochybně využívala sprašové hlíny v okolí labské strouhy. V roce 1540 zakoupili konšelé **pivovar**. Později bývaly ve městě tři obecní pivovary: Dolení v Dolní ulici, Hoření naproti Ostrému rohu poblíž náměstí a Starý, který roku 1630 obec prodala jako stavební pozemek.

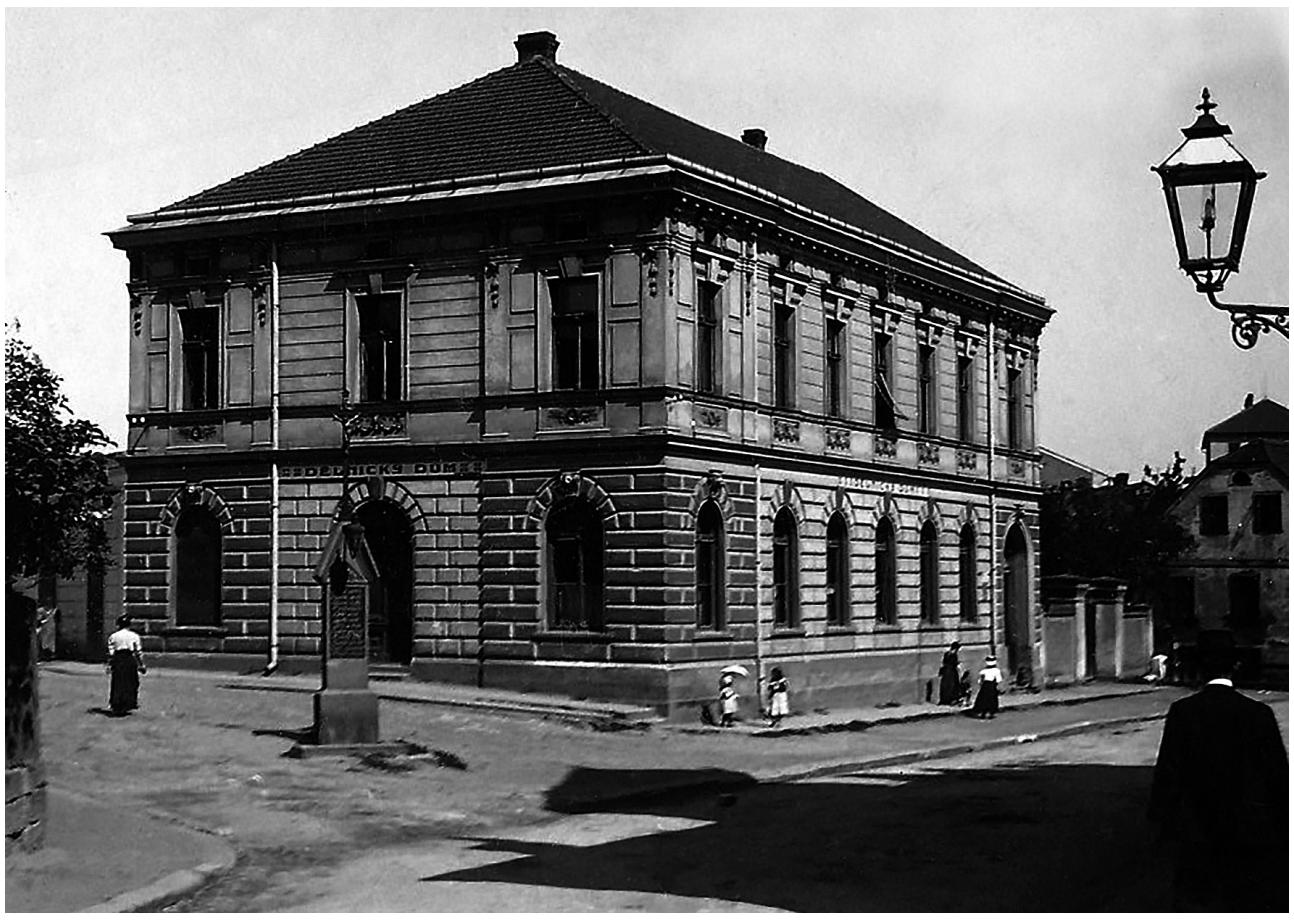

Obr. č. 28: Dělnický dům, 1911

V předbělohorské době nebylo, podobně jako v jiných královských městech, ani ve Dvoře důsledně propojováno hospodaření obecních provozů a **městského panství**, do něhož patřily některé okolní vesnice (poddanské nebo šosovní) a manské statky. Za účast ve **stavovském odboji roku 1547 namířeném proti králi Ferdinandovi I.** byl městu zabaven pozemkový majetek, včetně vesnic s příslušenstvím: poddanské vesnice Libotov, manských vesnic Kocléřova a Bukoviny (Schallerem vzpomínaný Huntířov žádný z dochovaných královédvorských pramenů nevzpomíná, ve vlastnictví už nebyl ani Komárov) a šosovních vesnic Fidleřovic, Lipnice, Nových Lesů a Verdeku. Podobně jako v případě Hradce a Jaroměře sáhl po dvorských poddanských vesnicích Jan z Pernštejna, který po odkoupení statků od české komory již v prosinci 1547 prodal Kocléřov a Bukovinu Hynkovi Rychnovskému. Městu se již nepodařilo získat zpět ani Libotov. Panovník totiž Dvorským

vrátil pouze Fidleřovice, Lipnici, Nové Lesy a Verdek, jež si udržely status šosovních vsí (srov. mapový list č. 32, mapa č. 37). Ve východočeském regionu měly podobné postavení ještě tři jaroměřské vesnice. Např. Polička si stihla šosovní vesnice převést na deskové v roce 1545. K roku 1575 je dochován zápis, který dokládá, že obyvatelé dvorských šosovních vsí byli povinni i robotovat. Např. Jan Hloušek však po dohodě s městskou radou zaplatil 30 kop grošů míšeňských a zavázal se platit dědičně místo 35 grošů šosovného na sv. Jiří a na sv. Havla kopu grošů, za prominuté roboty každý půlrok 26 grošů a faráři dávat v létě dva sýry a fůru dřeva. Porovnáme-li **velikost panství východočeských věnných měst**, do osudného roku 1547 vybudoval zdaleka největší celek Hradec Králové (43 celých vesnic a kus jedné), následovaný Vysokým Mýtem (16), Jaroměří (12), Poličkou (10), Dvorem (8) a Chrudimí (7). Poměrně malé panství „*Dvora nad Labem*“, jak je město stabilně v městských úředních pramenech nazýváno (např. Paprocký použil ve svém *Diadochu* pojmenování „*Dvůr Královy*“), potvrzují i údaje o počtech osedlých (tj. těch, kteří vlastnili nemovitý majetek a odváděli z něho předepisované finanční povinnosti) k roku 1547, uvádějící pro Hradec 582, Poličku 333, Chrudim 248, Jaroměř 169, Vysoké Mýto 161 a Dvůr pouze 155 osedlých. V rámci rozšiřování panství Dvorští získali část vsi Záboří (dnes čtvrť obce Vítězná), jež měla manský charakter. Tento majetek je vzpomínán již k roku 1549. Druhým majitelem Záboří byli Zilvarové z Pilníkova. K roku 1591 zachycuje *Pergamenová kniha* urovnání sporu mezi oběma vlastníky, z něhož mj. vyplynulo, že Dvorští měli právo dosazovat rychtáře a mohli šenkovat pivo bez překážek. Městské panství se tak opět řadilo do skupiny nejmenších pozemkových vrchností z řady královských měst. K roku 1608 náleželo k Verdeku 15 osedlých, k Záboří 11, k Lipnici 9, k Novým Lesům 5 a k Fidleřovicím 4.

Podobně jako v jiných potrestaných královských městech byli Dvorští po nezdařeném odboji nuceni odevzdat králi i svá privilegia a všechny zbraně (později si města mohla opět budovat **obecní zbrojnici**, jak dokládá dochovaný inventář městských zbraní a zbroje z roku 1596, uložených na radnici). S ohledem na nevelkou prosperitu města byla Dvorským vyměřena **pokuta** 1500 kop grošů míšeňských (např. Hradci 8000 kop a nedaleké Jaroměři 2000 kop), město však nakonec odvedlo jenom 500 kop grošů. Nově byla provinilým městům, tedy i Dvoru, vyměřena povinnost platit dědičné **posudné** (spotřební daň z prodaného nebo vyšenkovaného sudu piva). Panovník omezil autonomii měst jejich prohlášením za komoru královskou, čímž se zintenzivnila komunikace s českou komorou. Privilegia byla Dvorským ještě v roce 1547 navrácena, panovník si však ponechal, resp. nově nárokoval právo odúmrti. Ve městě byla v jeho prospěch vybírána i cla. Nově ustanovený **královský rychtář**, který s touto institucí často komunikoval, získal kontrolní, fiskální i policejní kompetence. Prvním známým rychtářem je Viktorin Soukeník, zastávající post zřejmě v letech 1551–1555. Nebyl-li někdo z účastníků soudního řízení spokojen s rozsudkem dvorského městského soudu, musel se od ledna 1548 za poplatek odvolávat k pražskému **apelačnímu soudu**. Skončilo tak nejen odvolávání Dvorských k staroměstskému městskému soudu, ale současně i ustala působnost dvorského soudu jako nižší odvolací stolice pro okolní města (včetně tehdy ještě poddanského Trutnova).

K roku 1567 byl kvůli úpravám daňové politiky proveden **soupis domů** v královských městech. Poprvé si tak lze udělat základní představu o velikosti královských věnných měst: Hradec přiznal ve vnitřním městě a na předměstích 781 domů, Chrudim 482, Vysoké Mýto 368, Jaroměř 303, Polička 202, Mělník 180 a Dvůr 153. Nový Bydžov vykázal k roku 1598 celkem 171 domů, Trutnov k roku 1604 celkem 296 domů. Většina věnných měst se tak řadila ke středně velkým nebo malým královským městům. Dvůr byl ve světle dochovaných čísel mezi nimi nejmenším městem. V roce 1570 obdržel od Maxmiliána II. konfirmaci svých privilegií.

Na konci 60. a na počátku 70. let 16. století sužovaly Dvůr různé katastrofy (městská kniha uvádí požár, krupobití, hladomor i povodně). Fatální následky měl **oheň z roku 1572**, kdy shořelo celé město kromě děkanského kostela a dvou domů. Plameny

Obr. č. 29: Nádraží, před 1912

Obr. č. 30: Palackého ulice, 1915

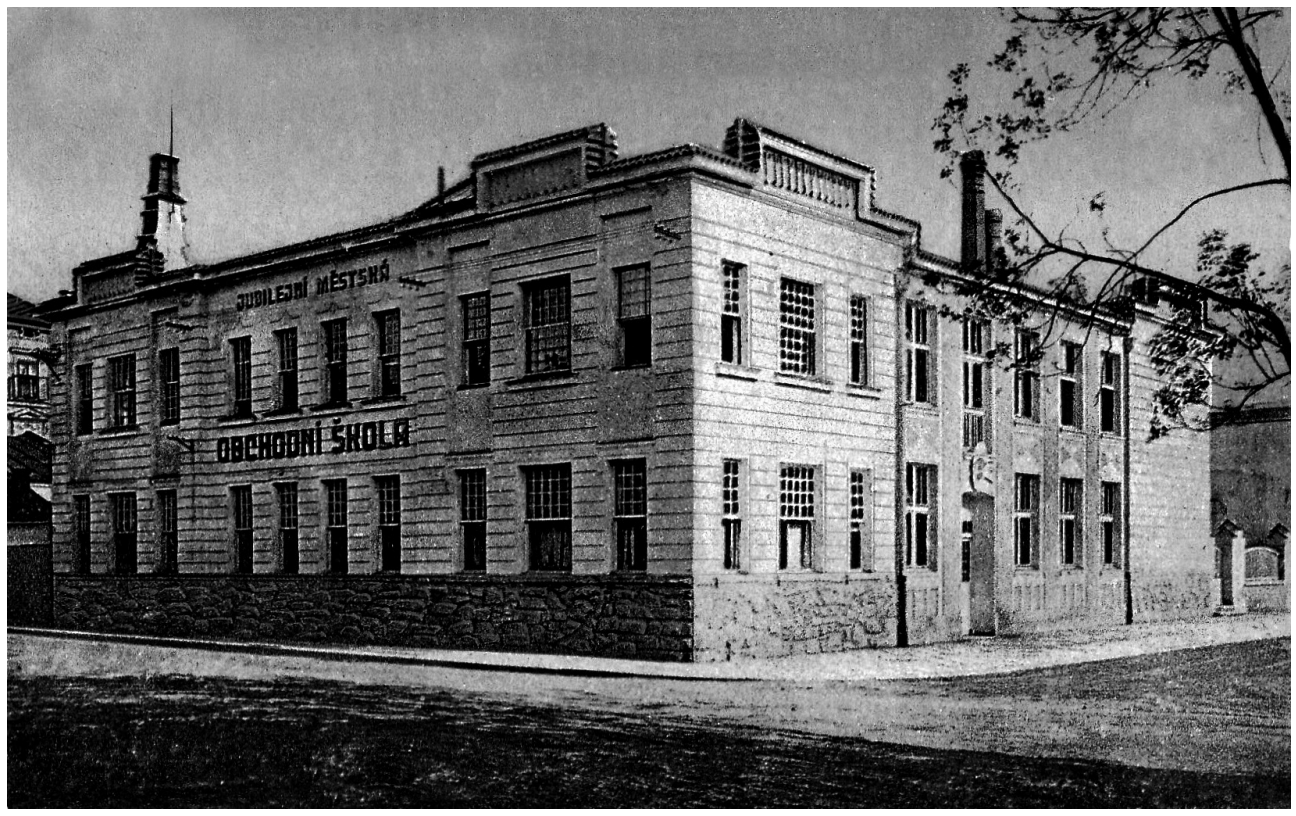

Obr. č. 31: Městská obchodní škola, 1917

tak strávily i původní dřevěnou radnici na západní straně náměstí (dnes č. p. 84). V důsledku této živelné katastrofy zaniklo mnoho úředních pramenů. V dalších letech probíhala obnova zástavby. Podle projektu Ulrica Aostalliho de Sala se František Vlach ujal stavby nové **renesanční radnice** na západním nároží severní strany náměstí, dnes č. p. 1 (nepochybně výhodnější parcele, jež nebyla ze všech stran obklopena zástavbou, což byla určitá protipožární ochrana). Radniční štít směřoval do dnešní Palackého ulice, budova měla i menší věž. Nad okna byl umístěn latinský nápis, který je nutno číst po sloupcích: *HÆC DOMVS NEQVITIAM ODIT/ PACEM AMAT/ CRIMINA PVNIT/ IVRA CONSERVAT/ PROBOS HONORAT*. („Tento dům nenávidí špatnost, miluje mír, trestá zločiny, zachovává práva, ctí šlechetné.“) K roku 1576 byla nová kamenná radnice i některé další domy ozdobeny sgrafity. Přesto však vznikla i na náměstí ještě dřevěná zástavba. Přitom panovník, který Dvoru roku 1573 daroval dřevo z trutnovských lesů, v roce 1574 mu odpustil na tři roky placení berně a přenechal výtěžek z vybraného posudného a roku 1575 mu zaslal dar ve výši 2000 kop grošů míšeňských, Dvorské nabádal, aby stavěli z cihel a kamene, kterého mají dostatek. Ze dřeva však byla v roce 1576 vystavěna i nová fara, která se přesunula ke kostelu. Zástavba byla obnovována až do Bílé hory.

Protipožární opatření byla přijímána i v dalších letech. V roce 1579 bylo obcí vyneseno nařízení o stavění komínů, v roce 1581 obec schválila řád ve věcech stavebních a roku 1582 řád o dláždění ulic města. Na této akci se měli finančně podílet majitelé domů i obec, a snad i proto se podařilo vydláždit jen Dolení ulici. Svou roli však mohla sehrát i silná morová epidemie s vysokým počtem zemřelých. V roce 1585 byly vystavěny masné krámy na rohu Hradišťské (dnešní Švehlovy) ulice. K stavební činnosti dodejme, že v děkanském kostele byla roku 1588 zbudována jižní (též Dořina, nazvána podle Dory Hložické, jež na stavbu přístřeší u vchodu věnovala finance) předsíň pro ženy v šestinedělí.

I přes velká vydání se v roce 1586 obec rozhodla koupit další mlýn a pilu za 450 kop grošů míšeňských, k roku 1592 je připomínána koupě Vorstovského mlýna. Aby byl zajištěn zisk, obec opakovaně nařizovala, aby Dvorští vozili obilí do obecních mlýnů, jinak budou pokutováni 1 kopou grošů českých. Zisk z mlýnů byl pro obec důležitý, neboť např. podle usnesení z roku 1561 z něho byli placeni císařský rychtář, primas, purkmistři a důchodní úředníci (tj. ti, kteří měli na starost hospodářské záležitosti města). V roce 1588 obec přikoupila za 1500 kop grošů míšeňských z pozůstalosti po Bavoru st. Rodovském z Hustířan dva dvory – jeden šosovní u města a jeden ve Verdeku. Snad je možno v tomto počinu, na který se s velkou pravděpodobností skládalo i obyvatelstvo města a dvorských vsí, vyloučeny nejsou ani půjčky, vidět snahu zajistit si nabytým majetkem stabilní příjmy do obecní pokladny. Počátky **dvorového podnikání**, rozvíjeného v královských městech po vzoru šlechty, dokládá již k roku 1553 zakoupení Vorlešského dvora za 675 kop grošů míšeňských. Že se město potýkalo s finančními nesnázemi, signalizuje k roku 1588 ustavení **třetího výročního trhu** na svátek Moudrosti Boží (tj. 17. prosince). Aby problémů nebylo málo, postihla město, jak jsme již naznačili, v letech 1582 a 1599 **morová epidemie**. Výzkum prozatím neověřil, zda v roce 1582 skutečně zemřelo kolem 600 dvorských obyvatel. Vyjdeme-li z předpokladu, že město mající kolem 150 domů (údaj přiznaný městem k roku 1567) náleží v době předbělohorské do kategorie měst s populací **do 1200 obyvatel**, znamenalo by to skutečnou demografickou katastrofu (komplexním výzkumem byla prokázána u jaroměřské epidemie z roku 1555 a hradecké morové nákazy z roku 1599, v obou případech šlo také o zhruba poloviční redukci počtu obyvatel). Velké ztráty na životech naznačuje obdarování záduší 5 kopami grošů českých od Kateřiny, vdovy po královském rychtáři Viktorinu Soukeníkovi, která chtěla, aby její sestra Ludmila byla na hřbitově pochována samostatně. Tento zápis z 5. listopadu naznačuje pohřby do hromadných hrobů, které nakonec přiměly radu k rozhodnutí zvětšit stávající **hřbitov na Dolním předměstí**. Dne 11. prosince proto kostelníci u kostela Povýšení sv. Kříže přikoupili zahradu k rozšíření tamního hřbitova. Vysoké ztráty na životech „*při této ráně Boží a moru*“, jak bylo poznamenáno v listopadovém kšaftu Jindřicha Švíka z Lukonos, jedné z obětí, provázely období od října až do prosince. S morovými ranami se v té době potýkala prakticky každá generace. Došlo-li skutečně k velkému úbytku obyvatelstva, je i Dvůr příkladným městem dokládajícím velkou obrodnou sílu (obdobně doloženo u Jaroměře i Hradce Králové). Město zřejmě v závěru 16. století v tomto smyslu dokonce zažilo **určitou konjunkturu**, kdy císařský rychtář Václav Ješek k roku 1598 přiznával 195 domů. Je však třeba brát předbělohorské údaje s rezervou, neboť města mohla s ohledem na daňové povinnosti poskytovat částečně zkreslená, a tedy nižší čísla. Každopádně je možno už před závěrem století předpokládat přírůstek obyvatel v řádu několika málo stovek. Při nejsmělejších odhadech by bylo možno usuzovat, že město mohlo do roku 1620 atakovat hranici 2000 obyvatel. (K tomu srov. níže údaje obsažené v berní rule.) Budoucí výzkum zaměřený na profesní skladbu obyvatelstva by snad prokázal, zda stimulem mohl být rozvoj textilní výroby.

Finanční nesnáze dvorské obce však nepolevovaly. V roce 1600 byl proto prodán obecní dvůr v Záboří za 600 kop grošů míšeňských. Roku 1602 město prodalo obecní lázeň pod Hoření branou. V roce 1601 byl pod šos přijat Haškovský statek mezi Vorlechem a Verdekem. V obvodu města je doloženo vlastnictví i dalších šosovních statků, jejichž držitelé taktéž tzv. trpěli s městem. Řada těchto šosovních majetků včetně šosovních vsí byla pozůstatkem po obvodu, jenž byl v počátcích města pro zajištění městského obyvatelstva (odbyt městských výrobků, dodávka

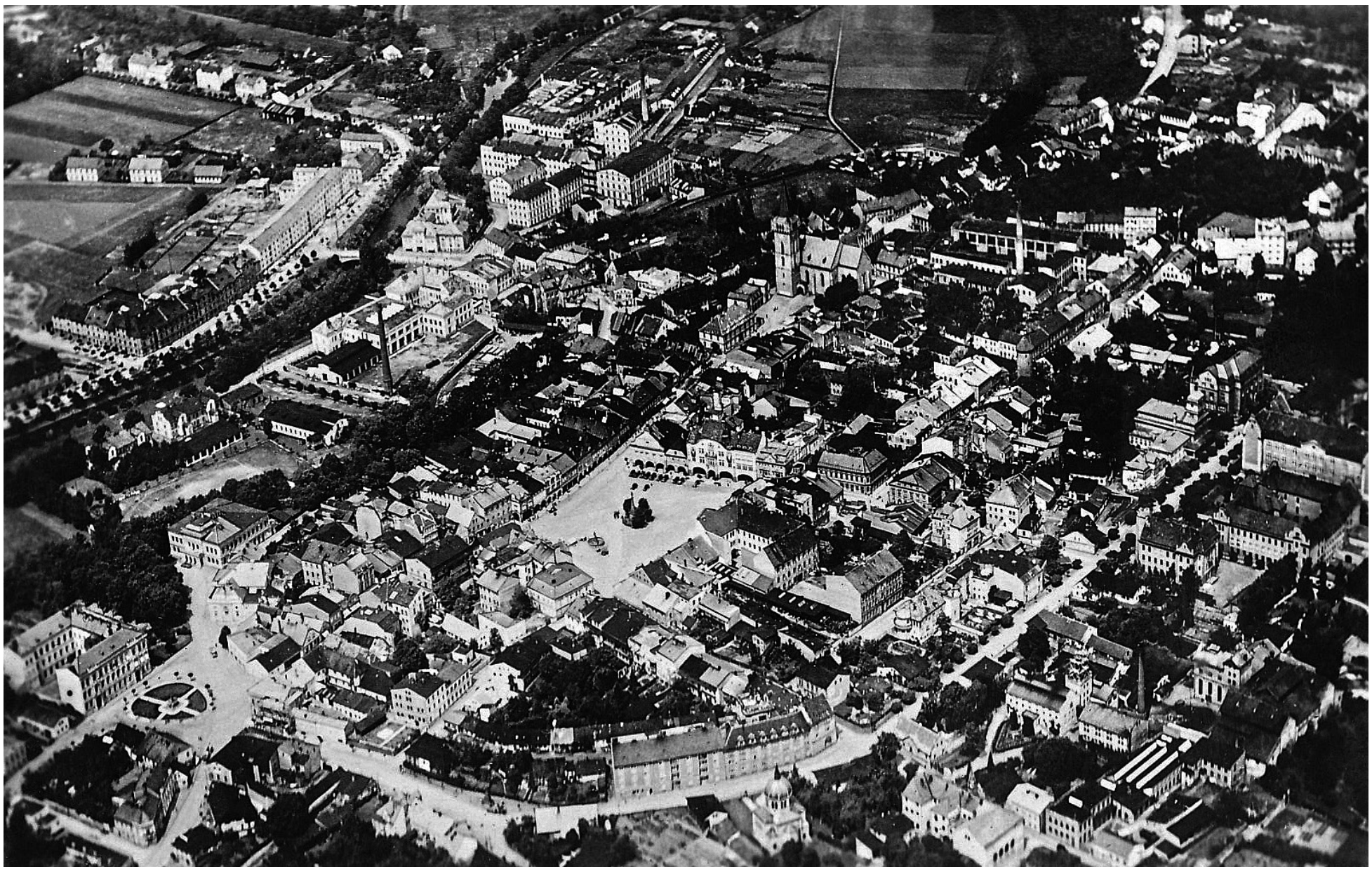

Obr. č. 32: Letecký pohled na město od jihovýchodu, 1923

zemědělských produktů a odvod vyměřených poplatků) kolem Dvora právně vymezen. Zatímco např. v Poličce si lze poměrně názornou představu o jeho podobě udělat na základě listiny z roku 1265, u Dvora potřebné informace scházejí. Nicméně i existence šosovních vsí naznačuje, že také kolem Dvora k podobnému procesu došlo. V předbělohorské době mezi vlastníky šosovního majetku spatřujeme i příslušníky šlechty. Svět měšťanů a šlechty se tak v mnoha ohledech prolínal. Za městskými hranicemi byli v předvečer bělohorské bitvy sousedy Dvorských např. Kordulové ze Sloupna, jimž patřil Velký Vřešťov, vlastníci (Choustníkova) Hradiště a Vlčkovic Pecingarové z Bydžína a majitelé Žirče a Bílé Třemešné Zilvarové ze Silbrštejna.

Opět ve snaze zajistit pravidelný příjem do obecní pokladny Dvorští koupili roku 1606 manský statek Podhoří, spadlý na císaře Rudolfa II. jako odúmrť po Janu Zilvarovi ze Silbrštejna a Pilníkova († 1605), za 1620 kop grošů míšeňských (Zilvar byl pochován v dvorském děkanském kostele, kde se dochoval jeho náhrobník). V roce 1608 byl zápisem do desk zemských přeměněn na zpupný. U statku, jenž byl nejvýznamnějším obecním dvorem, se později vyvinula osada Sylvárov, dnes součást Žirecké Podstráně. Ani v tomto případě však Dvorští částku neměli k dispozici, a museli si půjčit od různých osob. Roku 1617 přibyly do majetku obce ještě mlýn, pila a olejna za 935 kop grošů míšeňských. Kolik měli Dvorští dvorů, mlýnů a dalších obecních provozů v předvečer bělohorské bitvy, je prozatím nejasné. Nastíněný výčet pouze ilustruje některé procesy, k nimž ve městě vlivem různých událostí docházelo. Zvláště názorně dokládá, že město mělo převážně **agrární charakter**, jak už jsme se zmiňovali. Jednou z místních specializací byl chov ovcí, což např. k roku 1561 dokládá přijatý řád o jejich chovu. Některá pravidla zjevně nebyla důsledně dodržována, a často se na obecním shromáždění objevuje usnesení, že se ovce nesmějí pást v obecních lesích. Pro představu o počtu **cechů** je možno využít zápis o jejich obnovení 21. října 1577, kdy jsou uvedeni řezníci, tkalci, soukeníci, krejčí, kožešníci, ševci, kováři, hrnčíři a nádeníci. Ve světle tohoto soupisu tak byly ve městě zastoupeny základní řemeslné obory, pokrývající zejména poptávku místního obyvatelstva a okolních vsí. Skladba cechů byla proměnlivá, kdy např. k roku 1557 je vzpomínán cech mostečníků, kteří měli na starost údržbu mostů.

Jak již též víme, dvorská **škola** stála v Kostelní ulici. Roku 1608 byla tato budova partikulární školy přestavěna na obecní **sladovnu** a nová škola byla vybudována v Šindelářské ulici. Žáci dvorské školy doprovázeli svým zpěvem, podobně jako v jiných městech, liturgii v děkanském kostele. Na základě provedených výzkumů se ukazuje, že i ze Dvora pocházeli v pohusitské a předbělohorské době graduenti pražské univerzity. Nevelký význam města se však promítá i do nevelkého počtu dvorských absolventů. Z významných **dvorských rodáků** připomeňme M. Matěje Dvorského z Hájku (1520–1583), který dosáhl úřadu rektora pražské univerzity (1559–1561, 1562–1572, 1573–1582) a významně se podílel na vypracování textu *České konfese*, a M. Jindřicha Dvorského z Helfenburgu (1505–1582), taktéž rektora pražského vysokého učení (1542–1544). Oba zastávali post administrátora podobojí. I město si zachovávalo nekatolický ráz. Dalším významnějším dvorským rodákem byl absolvent wittenberské univerzity Matěj Dapsilis, rektor lounské školy, jehož vyučovací metodu chválil Petr Codicillus z Tulechova ve svém školním řádu *Ordo studiorum* (1586). Ze Dvora např. pocházel i Jiřík Vokáč Dvorský, který se po absolutoriu bakalářského studia na pražské univerzitě uchytil v Hradci Králové, po několika letech jako radní písař a posléze jako důchodní úředník. Zemřel na mor v roce 1599. M. Jan Campanus Vodňanský napsal na uctění jeho památky latinské verše.

Za třicetileté války (1618–1648)

Podobně jako další nekatolická města se také Královédvorští zapojili do **českého stavovského povstání (1618–1620)**, byť v podstatě pasivně, ve formě finanční podpory, zajištění vojenské síly a proviantu. Dokládá to již jejich plná moc poskytnutá stavům 20. června 1618: „*… i my Jejich Milostem pánům direktorům, správcům a radám zemským tímto listem k tomu všemu plnou moc a právo, aby vše, načkoliv dotčené plnomocenství se vztahuje, jednati a říditi se mohli, což by se Jejich Milostem nejužitečnějšího zdálo a vidělo.*“ V závěru srpna Dvorští posílali do pole 48 osob (z poddaných každého pátého, z měšťanů každého čtvrtého) a prosili o doplnění jejich výstroje: „*… jestliže by se při nich jaký nedostatek v ručnicích a jiné zbrani nacházel, poněvadž chudí a velice zadlužení jsme a oupravnějších ručnic v tak rychlém času opatřiti jsme nemohli.*“ Podobné nářky vzpomínající zadlužení a chudobu spatřujeme i v jiných městech, ale v případě Dvora je možno uvěřit, že město mělo i nadále velké finanční nesnáze. A ty se pochopitelně v průběhu dalších let ještě dramaticky prohloubily.

Vzpomínaní dvorští vojáci se dostali pod praporec Věňka Bukovského z Hustířan, o čemž Dvorské na konci září informoval z Kutné Hory sám Věněk. V listu jim pohrozil trestem, jenž by je podle zemského zřízení mohl postihnout za nevypravení dvou koní. Současně je upozorňoval na problémy, které způsobuje chování jejich vojáků (jistě však nebyli jediní). Dvorští měli napříště peníze i výzbroj („*prach, lunty* [tj. zápalné šňůry] *a volucra* [tj. dělové koule, ručniční koule, kulky] *jim odešlete a mně dodejte, neb oni to rozundají* [tj. nešetrně použijí]“) posílat přímo jemu a měli zběhlé vojáky přimět k návratu. Morálka tedy nebyla dobrá. Jak příznačný obraz fungování stavovského vojska tvořeného měšťany a vesničany bez dřívějších vojenských zkušeností! Střípek do mozaiky přiložil ve svých kutnohorských *Pamětech* i Mikuláš Dačický z Heslova, když o tomto pobytu vojáků poznamenal: „*Tu drahný čas zůstávaje, nic platní nebyli, jen sousedům škody a nátisky činili a šacovali*“. Zda se přestupků dopouštěli i Dvorští, nevíme, ale

Obr. č. 33: Kohoutův dvůr (dnes budova Městského muzea), 1923

Obr. č. 34: Východní strana náměstí, mezi 1918–1924

Obr. č. 35: Východní strana náměstí, kolem 1930

atmosféra války nejednou měnila charakter lidského chování. *Prapor naděje*, dochovaný ve sbírkách Městského muzea ve Dvoře Králové, byl dříve chybně kladen do období povstání a bělohorské bitvy. Na základě chemické analýzy dochovaných barev byl datován nejdříve do druhé poloviny 18. století, čímž se tento závěr přiblížil odbornému stanovisku z roku 1881, kdy byl prapor na popud obecního zastupitelstva odeslán do *Musea království Českého* (dnešního Národního muzea) k posouzení. Tehdejší osazenstvo určilo jako období vzniku sedmiletou válku.

I v dalších měsících byli Dvorští zaměstnáváni povinnostmi vyplývajícími z jejich podpory stavovského povstání. A opět byl problém požadavkům vyhovět. Např. v červnu 1619 byli napomenuti komisaři Hradeckého kraje Ctiborem Smilem Pecingarem z Bydžína a Janem Duchoslavem z Libína, že odmítli z důvodu chudoby poskytnout na podporu povstání finanční půjčku. Těžkosti dvorské obecní pokladny byly komisařům známy, ale přesto bylo zaplacení požadováno. Odpuštění sumy komukoli by byl nebezpečný precedens. Nebyl to však ojedinělý finanční požadavek. V září Dvorští odesílali na základě srpnového rozhodnutí sněmu o výběru peněz na podporu stavovského vojska 45 kop 19 grošů a 6 denárů. Kolotoč neustálých požadavků byl naplno spuštěn.

Vedle řešení aktuálních vojenských povinností se představitelé dvorské radnice zabývali nadále i **běžnými záležitostmi svého obyvatelstva**. Dokládá to např. rozhodnutí apelačního soudu z 23. července 1620 dotýkající se nářku poctivosti dvorské měšťanky Anny Duchoslavové Mikulášem Sklenčkou. Písemnost, v jejíž intitulaci je uveden tehdejší český král Fridrich Falcký, potvrzovala rozhodnutí dvorského soudu, který neshledal Mikuláše vinného. Další výzkum v budoucnu ukáže, zda byl městský organismus postupem doby natolik ochromen, že by po delší dobu dokonce ustávala úřední činnost na dvorské radnici. Roční výpadek je znám např. z Hradce Králové.

Dne 8. listopadu 1620 přišla porážka na Bílé hoře. Zanedlouho museli slíbit věrnost Ferdinandu II. i dvorští představitelé městské správy. Ve snaze zajistit kontinuitu a fungování města však ani ve Dvoře nedošlo, podobně jako v jiných městech, k velkým personálním změnám. Zásadní trest však na sebe nedal dlouho čekat. V roce 1622 byl městu **konfiskován veškerý pozemkový majetek**, dohlížený v zájmu české komory dvorským královským rychtářem, a **zabavena privilegia**. Již v minulosti vyzkoušený postup, který měl město přivést k loajalitě, chtělo-li vše získat zpět. Obyvatelstvo i obecní pokladna se navíc musely vyrovnávat s pohyby vojsk: zprvu císařských, časem však i nepřátelských. Často skloňovanými slovy bylo **povinné kvartýrování, odvod financí a naturálií**, zahrnujících obživu jak pro vojáky, tak i pro jejich doprovod a koně. Protože doposud neexistovala kasárna, nacházely v opevněném Dvoře (podobně jako v dalších královských městech) vojenské jednotky často zázemí. Pouze v některých letech bylo město takovýchto nevítaných návštěv ušetřeno. Příkladně to dokládá v „klidném“ roce 1625 investice 50 kop grošů míšenských, obci odkázaných jedním z dvorských měšťanů, do nového zvonu zvaného *Dominical*. Na jeho výrobu byl použit materiál ze staršího zvonu.

Obr. č. 36: Jiráskova ulice od jihu, 20. léta 20. století

Obr. č. 37: Nemocnice od jihozápadu, 1927

Pro ilustraci alespoň výběrově uveďme, že již v roce 1621 bylo město zatěžováno neúměrnými požadavky 150 jezdců. Roku 1622 ve městě pobývala pěchota a v roce 1624 jízda Albrechta z Valdštejna, který se díky rozsáhlým konfiskacím v řadách i okolních šlechtických vrchností (např. Bukovských z Hustířan, Zilvarů ze Silberštejna či Pecingarů z Bydžína) a výhodným nákupům stal majitelem mj. nedalekého hradišťského paství. To však záhy směnil s Marií Magdalénou Trčkovou. V rukou Trčků bylo nakonec téměř celé Královédvorsko. V roce 1626 Marie darovala panství Žireč svému synovi Adamu Erdmanovi. Ten se např. v roce 1630 obracel na Dvorské, aby mu pomohli zadržet jeho poddaného Jiřího Lancmana, účastníka poddanské rebelie v Trčkově Novém Městě, který měl být ukrýván u některého z dvorských hrnčířů. Spojitost s Albrechtem z Valdštejna se však posléze stala Trčkům osudnou – dochází ke konfiskaci jejich panství. Např. žirečské panství bylo v roce 1636 prodáno českou komorou jezuitům, kteří tu posléze vybudovali rezidenci. Hradišťské panství střídalo majitele, až ho získali Šporkové, z nichž František Antonín (1662–1738) v obvodu panství vybudoval proslulý barokní areál Kuks (srov. obr. č. 9).

Velmi citlivým tématem bylo **nastolování nových církevních poměrů**, podpořených v roce 1627 vydáním *Obnoveného zřízení zemského*. To mj. povolovalo jako jediné náboženství katolicismus. Už v první polovině 20. let začal být vyvíjen na obyvatelstvo nátlak, podpořený i dosazením katolického duchovního – minority Josefa. Ani Dvoru se nakonec nevyhnulo použití donucovacích prostředků, aby zatvrzelí nekatolíci konvertovali. V důsledku odmítnutí posléze někteří emigrovali. Už v roce 1625 odešel Petr Vodička, jenž městu daroval v Kostelní ulici svůj dům, aby uhradil vojenské kontribuce. Jmény známe též Jiřího, Joachima a Marii Losíkovy nebo Tomáše Bydžovského, který pro městskou radu vyhotovil lavice umístěné na kůru děkanského kostela. Ze zahraničí se někteří pokoušeli domoci se svého práva. Dokládá to žádost vdovy Anny Rohové a jejích dvou dětí, kteří v roce 1638 z polského Lešna požadovali vyplacení 1000 kop grošů míšenských zapůjčených obci Anniným manželem Václavem, posledním dvorským nekatolickým duchovním. Takovýchto půjček, rozesetých po celém okolí, bylo mnoho. Obecní pokladna byla ovšem tak zadlužená, že šance na vyplacení dluhu byly naprosto nulové (nepochybně tím spíše v případě emigrantů-nekatolíků).

Těžké časy čekaly na dvorské obyvatelstvo i ve druhé polovině 20. let, poznamenané opět četnými průchody („*durchzugy*“) vojsk, pleněním a vysokými finančními výdaji. Pomyslnou variací na dané téma byla situace i v první polovině 30. let. Jen náklady na soldatesku generálního strážmistra Fabia Diodatiho, pobývajícího ve městě od srpna do října roku 1633, se vyšplhaly na 3335 zlatých 50 krejcarů. Výdaje z ledna až dubna 1634 na kyrysníky Jana Rudolfa Trčky vyšly na 3230 zlatých 60 krejcarů. Škody a útraty vynaložené na dva regimenty, které dorazily v květnu 1634, byly vyčísleny na 3012 zlatých. Ve městě a v jeho okolí se následně činily i saské a polské jednotky. V některých letech tak byly průchody vojsk velmi intenzivní. Proto nepřekvapí, že roku 1635 Dvorští zaslali **císaři prosebný list**, v němž líčili způsobené škody od tábořících vojsk z let 1631–1635 vyčíslené na 58 987 zlatých 38 krejcarů. Neopomněli zmínit, že řádění nebyl ušetřen ani kostel: „*… kostelní věci jsou odneseny a privilegia městská a listiny rozházeny a pečeti porušeny.*“ Připomeňme, že klenutá kobka kostelní věže, do níž se vstupovalo po desíti schodech z kůru a jež byla opatřena železnými dveřmi se třemi zámky, uchovávala nejen městské písemnosti, ale i obecní a sirotčí peníze. Panovníka s ohledem na neutěšený stav města v listu žádali o udělení práva na konání dalšího výročního trhu, který by jim poskytl možnost vylepšit finan-

ční situaci („*K tomu také to město na žádné silnici neleží, tak že velmi bídně (kteří ještě zůstáváme) se živíme.*“). Prosbu tak neadresovali královně Eleonoře Gonzagové († 1655), neboť udílení privilegií již bylo doménou panovníka. Zřejmě jim tehdy vyšel vstříc, neboť v konfirmaci Marie Terezie je vzpomínáno ztracené privilegium na **čtvrtý jarmark**. Byli vyslyšeni nepochybně s ohledem na malý hospodářský potenciál, způsobený i nepřítomností důležité zemské cesty a nevelkou řemeslnou specializaci. Např. k roku 1631 byly na shromáždění obce obnoveny **cechy** řeznický, tkalcovský, soukenický, krejčovský, pekařský, mlynářský a perníkářský, kožešnický, ševcovský, truhlářský, kovářský, hrnčířský a nádenický. Skladba cechů však byla opět proměnlivá, kdy např. ještě k roku 1626 existoval samostatný cech bečvářů či k roku 1629 cech kolářský. Určité výkyvy v počtu obyvatel a zastoupení jednotlivých profesí tak dopadaly i na cechovní systém.

Že byla situace ve městě skutečně vážná, dokládá k březnu 1635 **ohledání komisí** tvořenou Hannibalem Litickým ze Šonova a Jaroslavem Břevnovským z Břevnova. Na základě jejich šetření bylo shledáno, že ve městě je osm pustých míst, dvanáct prázdných domů, deset domácností není pro velkou chudobu schopno plnit nařizované povinnosti, ve vesnicích převažovala pustá místa a neobdělávané grunty. Ve městě bylo schopno platit kontribuce 21 sousedů a ve vesnicích čtyři osedlí poddaní. Většina obyvatelstva nevelkého královského věnného města tak upadla do chronické chudoby. Do roku 1635 je podle pamětního zápisu z nejstarší dochované matriky (1627–1648) kladena **velká povodeň** („*eine so große Uiberschwemmung*“). Město a jeho předměstí, protkané vodními toky, tak nepochybně musely zaznamenat velké škody.

Město nebylo ušetřeno útrap ani v závěrečné fázi třicetileté války, historiografií nazývané švédsko-francouzská válka. Od jara 1639 plenili **Švédové vedení generálem Bannerem** severovýchod Čech. Do Dvora dorazili v červnu a po čtyři dny ho rabovali, včetně radnice, kde roztrhali část listin, a dvorských vesnic. Někteří dvorští obyvatelé utrpěli i zranění, byly i ztráty na životech. Dvorští museli Švédům odvést 1600 zlatých, mnoho tisíc bochníků a jiných potravin, dvanáct sudů piva a několik kusů dobytka. Kromě toho vojáci ukradli koně, krávy a ovce. Úroda na polích byla zničena. Řada osob se rozhodla město opustit. Městská reprezentace uváděla, že ve městě je sotva 28 a ve vesnicích 10 osob, jež je možno považovat za osedlé. O rok později komise napočítala 22 osedlých ve městě a sedm ve vsích. Za takto tristní situace byly plané upomínky okolní šlechty, aby jí město splácelo dluhy.

I když např. Trutnov byl v roce 1642 Švédy vypálen, Dvorští si mohli na čas oddechnout. To ovšem nebylo žádné milosrdenství ze strany nepřátel, ale realistické vyhodnocení situace, že už na nich není co brát. Když se město z nejhoršího oklepalo, byla roku 1644 **zvýšena věž děkanského kostela** po dnešní římsu (tím převyšovala věže u bran). Smysl tohoto počinu není zcela zřejmý, v pozadí mohly být strategické ohledy – potvrzovalo by to i vybudování ochozu se zábradlím. Určitou obrodu naznačují i zpovědní seznamy z téhož roku. Roku 1644 se ve Dvoře zpovídalo a svátost oltářní přijalo 1010 osob, ve čtyřech šosovních vesnicích dalších 334 osob. Většina obyvatel však byla nadále zcela zbídačená, o čemž svědčí zpráva hejtmana Hradeckého kraje Otty Hendricha Stoše z Kounic na Holovousích z roku 1645, v níž potvrdil, že ve Dvoře Králové může platit daně jen devět osedlých ve městě a dva poddaní z městských vesnic. Ke krajským hejtmanům dodejme, že jejich postavení se válečnými událostmi posílilo, a to i na úkor podkomořího.

Švédskému nebezpečí však Dvorští po několika letech opět neunikli. Na počátku října 1646 požadovali Švédové usazení na hradišťském a žirečském panství od Dvorských výpalné. Generálovi Wittenbergovi museli odvést 1500 zlatých, vojsku 325 zlatých. Kromě toho museli dodat velké množství naturálií (zejména obilnin), ztráty zaznamenali i na dobytku. Škody znovu dosahovaly velkých sum a násobily se jistě poté, kdy se Švédové usadili na předměstích a ve vesnicích. Aby nebylo útisku málo, po jejich odchodu se do města uchýlilo císařské vojsko tvořené Chorvaty. Ti páchali škody i na nemovitostech, kdy mj. rozbíjeli okna, dveře, kamna. Město bylo **opakovaně vypleněno Švédy** i v roce 1647, načež vypukl hladomor a epidemie. Mezi tím obyvatelstvo muselo plnit finanční a naturální povinnosti předepisované císařskou stranou.

Obr. č. 38: Budovy městských elektrických podniků, 1928

Obr. č. 39: Požár továrny M. B. Neumanna, 1929

Ještě před **podepsáním Vestfálského míru** požadoval v roce 1648 švédský generál Königsmark, aby mu obyvatelstvo Hradeckého kraje odvedlo do Brandýsa nad Labem 10 000 strychů žita, 2000 strychů pšenice, 3000 strychů ječmene a 8000 strychů ovsa. I Dvorští museli přispět předepsanou dávkou. Po odchodu Švédů bylo nařízeno 24. července 1650 děkovat Bohu zpěvem *Te Deum laudamus*. Dvorské literátské bratrstvo, s ohledem na svou působnost jeden ze symbolů předbělohorské doby, bylo v letech 1652–1654 inkorporováno novým jezuitským bratrstvem založeným k uctívání Těla Božího („*Corporis Christi*“). V téže době se ve Dvoře rozvíjí i mariánská úcta (srov. obr. č. 7).

Poválečné století (1648–1740)

Jedno z nejmenších královských věnných měst bylo po válce zbídačené. Královna Eleonora obyvatelstvu dokonce za některé roky prominula šosovné. V roce 1656 se Dvorští obraceli na její nástupkyni, aby se za ně přimluvila u Ferdinanda III., kterého žádali o ponechání vybraného vinného a pivního tácu pro obecní potřeby (opravu městského opevnění a cest), a to po dobu dvou let: „*A jsouce my po ta předešlá léta v čas té trvající války skrze lid nepřátelský švédský mnohokráte vybejtováni, na dokonalou ruinu a chudobu přivedeni, k Vaší císařské a královské Milosti ve vší*

Obr. č. 40: Šindelářská věž a okolní zástavba od západu, 1930

nejhlubší poníženosti se utíkáme a nejpoddaněji pro Boha žádáme, že se k nám prachudým a opět letošní okolo nás neúrodou obilnou zarmouceným tak milostivě nakloniti a svou vzácnou a Bůh dá platnou přímluvou za nás nešťastné ze své přirozené dobrotivosti přimluviti ráčíte …“. Podobné nářky přicházely i z jiných měst. Byla situace ve Dvoře opravdu tak vážná? Obraz o městě a jeho obyvatelstvu poskytují zvláště prameny hromadné povahy, které se v poválečném období nově objevují.

K dubnu 1651 byl pro Dvůr a jeho vesnice sestaven *Soupis poddaných podle víry*, jehož smyslem bylo vysledovat lokality s přetrvávajícími nekatolíky. I s dětmi žilo ve městě přes 1100 obyvatel (oproti situaci před rokem 1620 je to pokles), s městskými vesnicemi („*Verdek, Novolesa, Filířovice, Lipnice, Záboří*“) a s osazenstvem obecních mlýnů a dvorů bylo zachyceno celkem 1538 osob. S výjimkou malých dětí je u většiny osob uvedeno katolictví, zcela ojediněle jsou zaznamenáni zatvrzelí nekatolíci. (O rok později už shledala ustanovená komise, že jsou ve Dvoře a jeho vesnicích pouze katolíci a že všichni přistoupili o Velikonocích ke zpovědi. I v dalších letech se dohlíželo, aby věřící ve velikonočním období učinili přiznání víry a šli ke zpovědi.) *Soupis* poskytuje cenné informace i o věkové skladbě, kdy zcela vzácně spatřujeme osoby starší 70 let. Nejstarším byl Jan Polák s 89 lety, obývající s dalšími čtyřmi osobami obecní špitál. Nepočetné osazenstvo tohoto zařízení neznamená, že ve Dvoře nežili i další potřební (našli bychom je jistě zejména mezi podruhy), špitální nadace však bývaly určeny (i reálně postačily) jen pro limitovaný počet osob. Židé tehdy ve městě zachyceni nejsou. Město si zachovávalo český jazykový ráz i nadále s jedním radním písařem, v této době Jiříkem Bobrovským. Zastoupeny jsou základní řemeslné profese (převažují řezníci a zástupci textilních řemesel), které mj. doplňuje kloboučník, punčochář, ubrusář, provazník, zámečník a sklenář. Zcela postrádáme kupce (doložen je pouze jeden šmejdíř), což značí nedostatečný obchodní potenciál sledované lokality. Místní produkce, u níž není zřejmá specializace, tak byla určena pro potřeby města a jeho blízkého okolí. Z obecních provozů je uveden **šosovní dvůr** (nepochybně Podhoří), u něhož žilo jedenáct chalupníků s rodinami. Město však mělo ještě jeden, který *Soupis*, zaměřený na obyvatelstvo, nevzpomíná. **Obecní mlýny** byly čtyři (dva o dvou kolech – Hoření a Dolení, dva o jednom – Korečin a „*mlejn, jenž slove Pila*“, tj. byla u něho v provozu i pila). Město ještě disponovalo obecní sladovnou a pivovarem. Dvůr si tak zachovával ráz **nevelkého královského města s omezeným hospodářským potenciálem**, který nemohla s ohledem na méně úrodnou půdu výrazněji pozvednout ani zemědělská produkce. Válka způsobila většinové zchudnutí dvorských domácností i obrovskou zadluženost obecní pokladny, zatížené četnými válečnými půjčkami, aby bylo vyhověno požadavkům císařské strany i nepřátel. Když měli Dvorští např. splácet jeden z obecních dluhů, jak rozhodl v roce 1650 soud nejvyššího purkrabství, domluvili se s hrabaty Černíny na splátkách v podobě tkalcovských výrobků.

Obr. č. 41: Letecký pohled na město od jihu, 24. dubna 1931

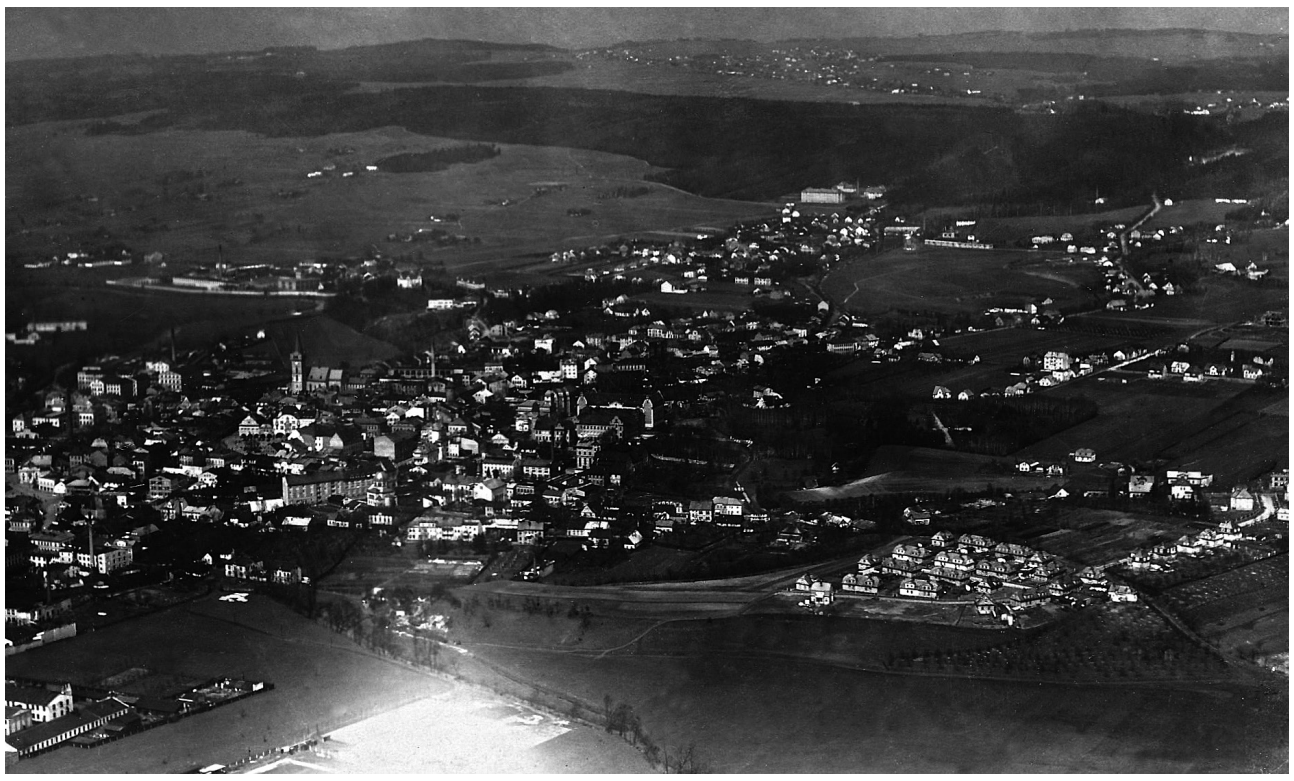

Obr. č. 42: Letecký pohled na město od jihozápadu, 24. dubna 1931

Chudobu dokládají i údaje z roku 1654. Tehdy Dvorští v souladu s příkazem zemského sněmu podali zprávu o stavu města. Na základě svého šetření přiznali 24 „*usedlých měšťanův*“ a 16 „*usedlých poddaných*“, tj. berních jednotek vyjadřujících schopnost města a jeho vesnic odvádět kontribuci. V závěru je konstatováno: „*Kupcův, pak handlířův, dvorů svobodných, mistrův, ovčákův, pacholků ovčáckých a židův jak v městě, tak i při městě zdejším žádných se nenachází.*“ Už v poslední fázi války Dvorští sdělovali na vyšší úřední místa, že ve městě ani na předměstích nejsou žádní majitelé z řad vyšších stavů. Ve městě též poklesla vzdělanost a kulturní úroveň. Podle *Soupisu* ve městě působil jeden „*učitel mládeže*“.

Berní rula zachycuje pro „*Králův Dvůr, Její Milosti císařové jakožto královny české*“, 61 $^{3}/_{8}$ osedlých, tj. berních jednotek, jejichž výpočet byl dán jinými kritérii, a celkem **157 sousedů a 164 obývaných domů**. K tomu je třeba připočíst čtyři pusté domy, pět domů poškozených ohněm a 73 městišť. Dohromady komise zachytila **246 stojících či zaniklých domů**, což je údaj, který by měl přibližně zachycovat stav před válkou. (Výše jsme naznačovali určitou konjunkturu od závěru 16. století.) Mezi nejmajetnější osoby patřili řezník Václav Pettera (160 strychů rolí), sirotci Hejnovští (126 strychů) a s 63 strychy shodně mydlářka Johana Petterová a Jan Zub z Ehrenfeldu, který byl k roku 1630 důchodním úředníkem, posléze je doložen jako primas a královský rychtář. Někteří z majetných tak byli přímo spojeni se správou města. Při porovnání s hradeckými vlastníky je zvláště markantní, že se ve Dvoře nerozvinul obchod s nemovitostmi, kdy by se měšťané stávali majiteli většího počtu nemovitostí, zvláště na předměstích. Pouze řezník Jan Žďárský st., zastávající k roku 1632 post primase, měl vedle domu v hradbách i předměstský dvůr, jenž však byl pustý. Svou roli tu mohla sehrávat nižší kvalita půdy v okolí města. Současně se však zdá, že se **potenciál města vrátil na hodnoty přibližně z poloviny 16. století**, a proto se nevytvářel větší prostor pro nákup nemovitostí. I v rámci katastru je pro rok 1651 vzpomenut jen jeden nově osedlý a pro rok 1653 taktéž jen jeden, což značí naprosto odlišný stav, než byl např. v nedalekém, do značné míry válkou vylidněném Trutnově. Z hospodářského hlediska se potvrzují údaje zachycené *Soupisem*: převažují potravinářská a textilní řemesla, schází výraznější specializace. Z obchodních profesí jsou doloženi tři šmejdíři (drobní obchodníci). Na předměstích je evidováno 27 sedláků, 23 chalupníků a osm zahradníků. Ve vsích (Verdeku – 11 ¾ osedlých, Novolesích – 5 $^{1}/_{8}$, Filířovicích – 3 ¼, Lipnici – 8 ¼, části Záboří – 3 a v Podstráni – 1 $^{3}/_{8}$) žilo 27 sedláků, z nichž tři byli „*zkaženi na živnosti*“, 23 chalupníků a osm zahradníků. Čísla v podstatě korespondující se situací na dvorských předměstích. Nejmajetnějšími byli sedláci Fridrich Cikán z Verdeku se 105 strychy a Jan Munzar z Filířovic se 100 strychy.

Finanční nesnáze obce byly kompenzovány **změnou městského panství v robotní**. Takto postupovaly i ostatní vrchnosti. V rámci dvorského panství však převažovaly šosovní vesnice se specifickým právním postavením. Jak jsme se již zmínili, robotní povinnosti byly i po obyvatelích dvorských šosovních vsí vyžadovány již v době předbělohorské. Po válce však byli dvorští vesničané přetěžováni a bouřili se. Neuspokojilo je ani vydání robotního patentu v roce 1680. O tři roky později nařídila česká komora, aby hradečtí hejtmané zasáhli a dvorské vzbouřence dodali do Hradce. Nepokoje však neustávaly. V roce 1692 požadovali obyvatelé šosovních vesnic, aby jim

děkan poskytl výpis z kostelních knih, protože chtěli doložit, komu jako poddaní patří: zda záduší, nebo městu. V roce 1693 přišel rozkaz od podkomořího královny, aby byli zatčeni vůdci vzpoury bratři Šáfrové (snad ze vsi Verdeku; Jiřík Šaffer byl podle berní ruly zcela nemajetným zahradníkem). Dvorští měli následně s vesničany domluvit smír. K roku 1694 je k dispozici zpráva o dohodě, na základě níž obyvatelé dvorských šosovních vesnic jsou povinni robotovat k děkanskému kostelu, k obecním mlýnům, mostu a cestám a k městskému Sylvárovskému dvoru. (Obdobně se nepokoje rozhořely na nedalekém jaroměřském městském panství, kde žili obyvatelé tří šosovních vsí. Ti vedli s jaroměřskou obcí jako svou vrchností taktéž mnohaleté spory. Spíše než o živelný odpor se tu však jednalo o právní kauzu, v níž se vesničané, platící si nepochybně právní pomoc, stali nelehkým soupeřem své vrchnosti, kdy chtěli uhájit své specifické právní postavení.)

Druhá polovina 17. století byla ve znamení snahy stabilizovat město, a to i v rovině náboženské – v době **koncipování posvátné krajiny** na jeho předpolí. Roku 1671 Dvorští ve spolupráci s děkanem Sartorinem usilovali o zřízení poutního místa u zázračného pramene, kde se scházíval lid v oktávě sv. Jana Křtitele, tj. 1. srpna, a kde již byl vybudovaný kamenný oltář. Téhož roku byla postavena dřevěná kaple. T. Halík ho lokalizoval do lesa nedaleko Kocbeře, kde se říkalo „*U Pramene*“ či „*Studánka*“. Připomeňme v kontextu věnných měst zvláště vznik poutního místa v lokalitě Svatý Mikuláš u Vysokého Mýta, kde byly následně vystavěny i obecní lázně, jejichž věhlas byl podporován údajným zázračným uzdravováním. Ve Dvoře se posilování barokní zbožnosti promítlo i v interiéru kostela sv. Jana Křtitele. Z roku 1674 pochází barokní hlavní oltář, v dalších dekádách ještě dozdobovaný, z roku 1706 křtitelnice, zhotovená v Hradci Králové. Úpravy již spadají do doby, kdy se město z největších válečných ran zahojilo. Prosperita však nepřicházela. Vše navíc zkomplikovala další z velkých katastrof. Roku 1699 zasáhl městskou zástavbu **ničivý požár**, kterému unikl pouze kostel a čtyři okolní domy. Ani poté nebyly ani zdaleka všechny budovy v hradbách z kamene. Dokonce tomu tak nebylo ani na náměstí. I to svědčí o nižší majetnosti dvorského obyvatelstva, a to včetně měšťanů-majitelů domů. V roce 1737 podkomoří napomínal obec, že si ještě nepořídila požární stříkačky, přestože jsou skoro všechny domy ze dřeva; při hašení obyvatelstvo postaru používalo konve, háky a žebříky. Tuto iniciativu nutno chápat jako snahu předejít takovýmto katastrofám, které způsobovaly mnohaleté finanční problémy obyvatelstva a neschopnost dostávat kontribučním povinnostem. A ty byly tvořeny celou řadou daní.

Dvůr nebyl jediným městem, jež stagnovalo. Proto se v průběhu druhé poloviny 17. století začala **zvyšovat kontrola hospodaření královských měst**. Vedle české komory byl v případě věnných měst dohledem přímo pověřován podkomoří královny, u něhož též spatřujeme změnu ve způsobu obnovování městské rady: od závěru 17. století bylo i ve Dvoře zavedeno korespondenční potvrzování jejích členů, a to za fixně stanovený poplatek.

Hospodářské problémy měst se staly často řešeným tématem. Na počátku 18. století nepomohlo ani **oddělení hospodářské agendy od správy města**, nařízené téměř dvěma desítkám neprivilegovaných královských měst. Původní idea zeměpanského charakteru hospodářského úřadu záhy v praxi narazila na skutečnost, že tento post reálně opět zastávali představitelé městské správy. Ve snaze pojmenovat hlavní problémy věnných měst, nařídila královna Eleonora v roce 1719 komplexní vizitaci jejich úřední činnosti. Mezi výtkami určenými Královédvorským se mj. objevila stížnost na velký nepořádek v **archivu**, který má radní písař (syndik), nadále s ohledem na velikost města jen jeden, se dvěma přidanými pomocníky náležitě uspořádat a zinventarizovat. Velká kritika dolehla i na obecního sládka (obecní pivovar jsme vzpomínali), který byl podle komise „*absolutní ničema, není hoden, aby sládkem slul, vždyť nedovede jediného doušku dobrého piva uvařiti* […], *ano již častěji se událo, že špatnosti piva měšťané smrtí odpykali*.“ Komise ho obvinila „*z nejryzejšího sobectví*“ a udělila mu pokutu 150 zlatých. Prameny tak spíše zachytily krizové jevy městské společnosti, což je třeba při jejich pročítání mít na zřeteli. O úpadku většiny měst však nelze pochybovat. Zatímco Hradec či překvapivě Polička, která maximálně využila potenciálu svých poddaných, měly již na počátku 18. století rány zacelené, Dvůr byl jedním z těch, u nichž byla zaostalost nepřehlédnutelná.

Jeden pozitivní jev je však možno zaznamenat. **Městu se zřejmě vyhnula** jak **morová epidemie** z roku 1680, tak i z druhé dekády 18. století, jež byla poslední v českých dějinách. V řadě měst byly stavěny mariánské morové sloupy: jako poděkování, že bylo město před nákazou ušetřeno, či ve snaze zajistit příští ochranu. Poličští této příležitosti využili i k sebeprezentaci a demonstraci bohatství. Z věnných měst sloup nevybudovaly Mělník a Dvůr, nejchudší městské obce. Dvorští získali **mariánský sloup** se sousoším, dílo Josefa Procházky z Chrudimi, až v polovině 18. století (dokončen byl v roce 1754). Barokní sloup, dodnes dominanta náměstí, byl finančně podpořen částkou 915 zlatých 55 krejcarů, zvláště pak 714 zlatými od Antonína Petery, vysokochvojenského faráře, pocházejícího ze Dvora, a jeho bratra Jana Petery, větší částku daroval i František Athanasius Berger, správce **Kohoutova dvora** (název používán od poloviny 19. století, kdy byl v majetku Aloise Kohouta), postaveného roku 1738 pro potřeby Šporkova nadačního velkostatku v Choustníkově Hradišti. Vysoce hodnotný barokní komplex budov, z něhož se dochovaly tři, dnes slouží jako městské muzeum (srov. obr. č. 33). Do 30. let spadá i vybudování **nové, kamenné budovy děkanství**, kterou

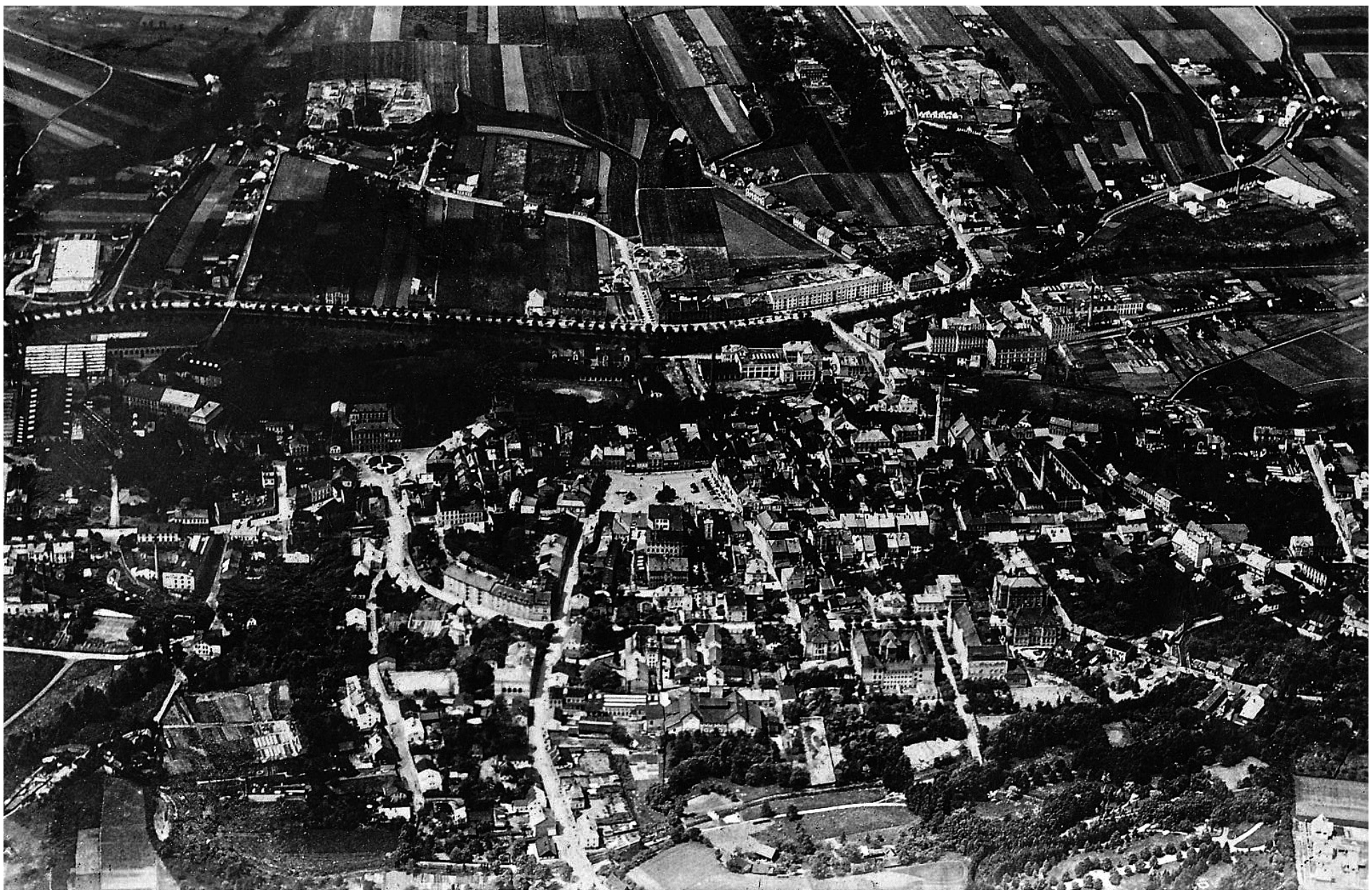

Obr. č. 43: Letecký pohled na město od východu, 1935

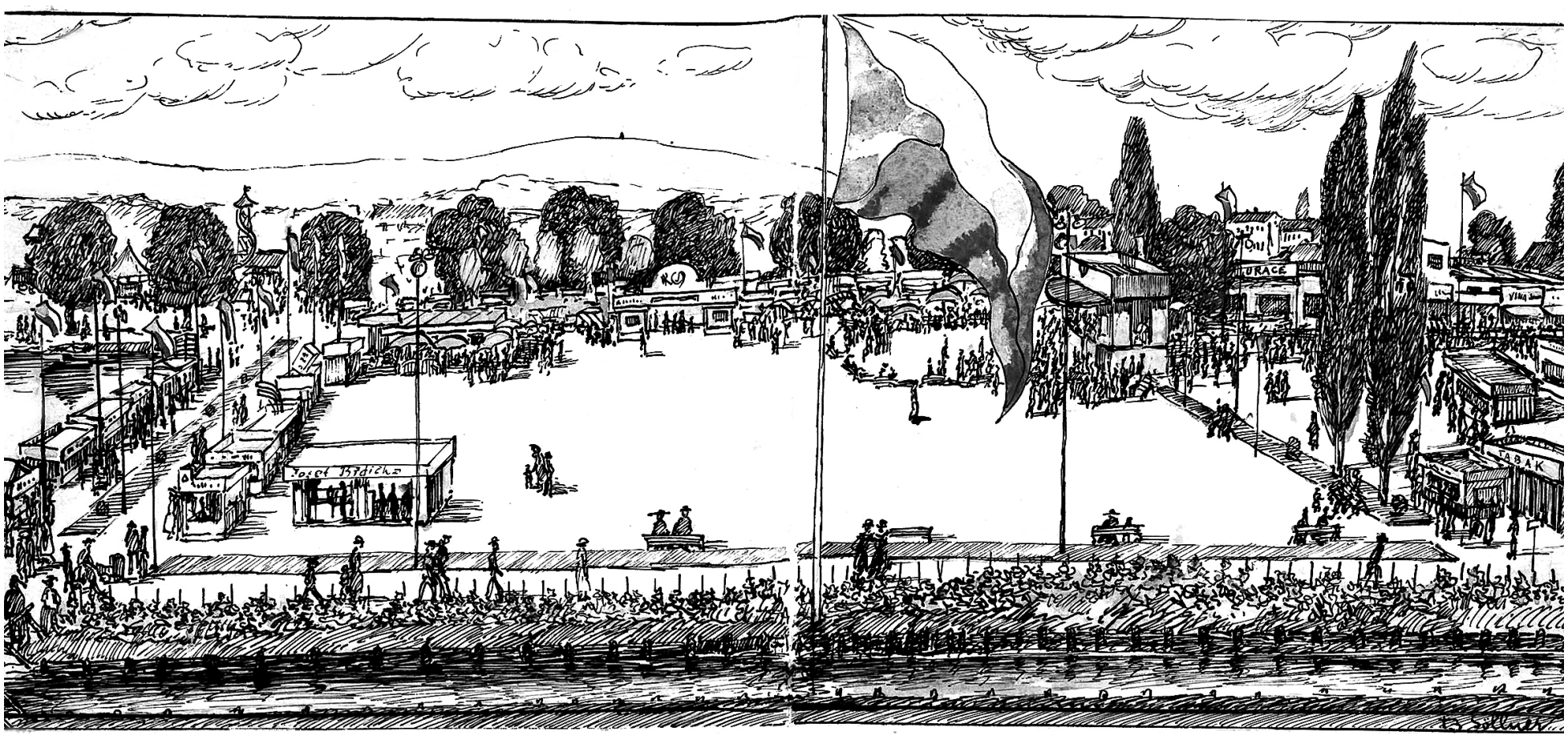

Obr. č. 44: Textilní a krajinská výstava, 1936

v roce 1736 v barokním slohu vystavěl Bohumír Just z Trutnova. (Do dnešní podoby byl objekt upraven ve druhé polovině 19. století; srov. obr. č. 25.) Vysoce ceněn je zvláště vstupní portál z roku 1740 s reliéfem Sv. Rodiny. Autorem reliéfu je sochař Severin Konstant Tischler z Moravské Třebové. Připomeňme, že v sousedství Dvora vznikal v letech 1692–1724 šporkovský barokní komplex Kuks. V roce 1717 Dvorští prodali Šporkovi za 2900 zlatých **tzv. Nový les**, ve kterém v letech 1718–1732 vznikl proslulý Betlém Matyáše Bernarda Brauna. Na počátku 18. století upravovali komplex své barokní rezidence v sousedící Žirči jezuité, známí svými spory se Šporkem, současně však mající velký vliv na město Dvůr. Do Dvora proniklo baroko poprvé s vybudováním **sousoší sv. Jana Nepomuckého** na podstavě (tzv. Odpustkového sousoší či Odpustkového oratoria), umístěného dnes u kostela sv. Jana Křtitele. Původně se nacházelo v dnešní Rooseveltově ulici, ale kvůli nutnosti rozšířit tamní komunikaci bylo přestěhováno. Jedná se o kvalitní vrcholně barokní sochařskou práci připisovanou okruhu tzv. Braunových následovníků a kladenou do první třetiny 18. století. S ohledem na dlouhodobou nedobrou kondici městské pokladny je možno se domnívat, že i v tomto případě byly peníze na pořízení sousoší darovány.

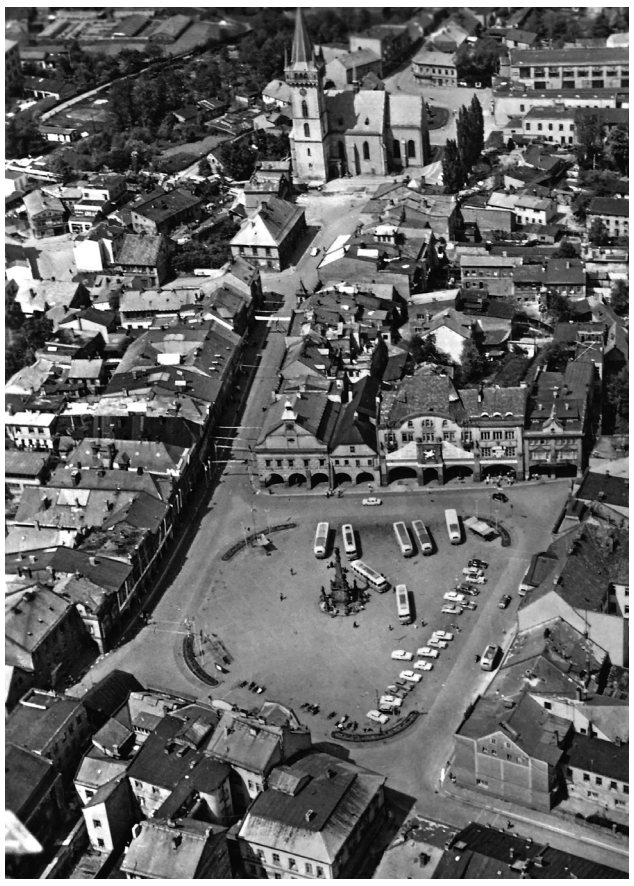

Obr. č. 45: Letecký pohled na centrum města od jihu, 60. léta 20. století

Opatření zavedená po vizitaci z roku 1719 neměla kýžený dopad. Proto nechala v roce 1726 královna Alžběta Kristina zřídit **další vizitační komisi** k vyšetření „*příčiny bídného stavu měst, který čím dále, tím více najevo vychází*“. Výsledkem bylo zesílení kontroly nad obecním hospodařením, aniž by to věnná města povzneslo, Dvůr nevyjímaje. V dochovaných pramenech proto nacházíme opět **větší snahu kontrolovat výdaje měst**. Podkomoří Leopold z Rottalu např. v roce 1729 povolil Královédvorským po předložení jejich žádosti s vyčíslenými předpokládanými náklady, aby vybílili, vydláždili a nově vybavili stolicemi své kostely. Sledovala se nadále i kvalita městské řemeslné výroby. Podkomoří proto napomínal dvorské pekaře, že jsou jejich chleby velmi malé a nedopečené. Královnin úředník tímto dohledem hájil finanční zájmy držitelek věna, pochopitelně zvláště odvod šosovného: nebudou-li města v dobré kondici, bude ohrožen pravidelný odvod peněz. Obdobně bylo dohlíženo i na odvod věcných darů. Proto např. v již uvedeném roce 1729 podkomoří připomínal, aby Dvorští nezapomněli poslat do Hradce obvyklou dodávku bažantů k velikonočním svátkům. V roce 1706 Dvorští zaslali královně jako pravidelný dar mřínky. Voda protékající městem i okolní lesy tak byly i ve světle těchto zpráv nadále jednou ze základních jistot, které spoluvytvářely zázemí města i jeho předměstí, zachovávajících si i s okolními vesnicemi stále většinově český ráz. Město se též nadále profilovalo jako katolické, ale zřejmě byli v řadách obyvatelstva **i nějací nekatolíci**. Dokládá to nejen návštěva horlivého jezuity Antonína Koniáše (*„Proniká srdce mé ona slavného magistrátu a celé obce horlivost, s kterou dávno naší apoštolské práce účastni býti příkladně žádali, i znamenaje já, že mnohá leta toho potěšení oučastni býti nemohou, rozmyslil jsem se, že v tento příhodný, postní čas v kající pobožnosti královské město potěšiti chci …*“), který zaslal městské radě 5. března 1737 požadavky, jak má být v době pobytu zaopatřen, ale též v roce 1740 apelačním soudem řešený případ Jiříka Konečného, vězněného ve Dvoře „*ex capite haereseos et emigrationis*“ (pro odpadlictví od víry a vystěhování). Za trest musel po dobu jednoho roku „*v železích a poutech*“ vykonávat práci na obecním majetku (s výjimkou svátků a nedělí). Odpadlictví od pravé víry bylo posléze shledáno i u pěti dalších dvorských obyvatel, nad nimiž byly v roce 1748 vyneseny rozsudky u apelačního soudu. Jiřímu Chaloupkovi a Jiřímu Všeničkovi měl být vytažen jazyk týlem a následně měli být upáleni (uchránit je mohla prosba o milost), Jan Vrbický, Jiří Veselý a Anna Bartáčková si měli svůj trest odpracovat „*v železích a poutech*“ na veřejné silnici. Chaloupka a Všenička před upálením prosili na kolenou o milost a byli následně odvezeni do Hradce. Trvalo ještě několik desetiletí, než osvícenské myšlenky zcela ovlivnily oblast trestního soudnictví.

Období tereziánských reforem (1740–1780)

Doba vlády Marie Terezie je spojena s řadou reformních kroků, na něž posléze s ještě větší systematičností navázal její syn Josef II. Zasíláním jednotlivých nařízení velmi pozvolna začalo docházet k odumírání starého řádu, resp. jeho proměnám. Byl to dlouhodobý proces, na jehož počátku stály **války o dědictví rakouské (1740–1748) a válka sedmiletá (1756–1763)**, které ztrátou Slezska podnítily Marii Terezii a její nejbližší spolupracovníky k úvahám, jak co nejlépe zreformovat správní systém jednotlivých zemí, aby státu neunikaly zisky a měl funkční armádu. Jednou ze slabin byl i zastaralý pořádek uvnitř měst.

Válečné dění mělo přímé dopady i na Dvůr, jehož hradby byly kvůli nebezpečí opravovány. **Pruské vojsko** obsadilo město a jeho okolí poprvé v roce 1741. Náklady na vyživování nepřátel vyšly na 16 782 zlatých 4 ¼ krejcarů. Dvůr byl finančně i z hlediska naturálií natolik vyčerpaný, že v březnu 1742 obec žádala podkomořský úřad o poskytnutí finanční půjčky ve výši 4000 zlatých, aby byli Dvorští schopni plnit kontribuční povinnost (*„již úplně jsou vyssáti individuální contribuenti, ona* [tj. obec] *na ni repartovaného vychovávacího quanta včas zapraviti nemůže*“), „*aby ostré militární exekuci, jež jí hrozí, unikla*“. Válečné útrapy tak kontribuenty z nedostatku neomlouvaly. Úřad vyhověl, ale obec se musela zaručit Sylvárovským dvorem. V roce 1744 museli Dvorští odesílat zásoby do nedaleké Jaroměře, kde se Prusové usadili a vybrali od Dvorských i 2000 zlatých výpalného.

O rok později ve Dvoře a v Žirči ložírovali vojáci Karla Lotrinského, což s sebou neslo další velká vydání. Rok 1748 přinesl mír, současně však potvrdil ztrátu Slezska. V roce 1749, kdy Marie Terezie Dvorským konfirmovala privilegia, přišly velké změny v systému centrálních a zemských habsburských úřadů. Dvorští napříště komunikovali vedle podkomořského úřadu s královskou reprezentací a komorou, od roku 1763 přeměněnou na gubernium. Krajský úřad Hradeckého kraje byl v roce 1751 postátněn a role krajského hejtmana byla dále posílena.

S vypuknutím sedmileté války podkomoří nabádal i představitele dvorského magistrátu, aby zabezpečili obecní finanční hotovost a úředníkům ponechali nezbytnou, nevelkou sumu. Opět bylo prioritou zachovat město při penězích, aby bylo schopné platit kontribuce. Pruští vojáci do města dorazili ještě v roce 1756. V roce 1757 Prusové po Dvorských požadovali, aby dali do pořádku sjízdnost okolních cest, zajistili potraviny pro tisícovku pruských vojáků usazených v Trutnově a provozovali 100 vozů určených k dodávkám mezi Kolínem a Trutnovem. Dvorští o tom raději informovali krajského hejtmana, aby se posléze vyhnuli nařčení, že podporují nepřítele. V roce 1757 bylo do Dvora a do Kuksu dopraveno mnoho raněných rakouských vojáků, aby o ně bylo náležitě postaráno. Poslední pruský vpád město zaznamenalo v roce 1761. S každým příchodem vojska i stupňujícími se požadavky doléhala na obyvatelstvo velká zátěž – finanční, naturální i psychická. Během války se navíc ve městě rozšířilo nějaké nakažlivé onemocnění. Prodej statku Borka žirečským jezuitům za 1000 zlatých byl jedním z poválečných pokusů, jak vylepšit stav obecní pokladny.

Kondici města ve 40. a 50. letech zachycuje **tereziánský katastr**. Z uvedených čísel zvláště zaujme rozsah vrchnostenských a církevních porostlin (neobdělávaných pozemků zarostlých nějakým nežádoucím porostem), který dosahoval rozlohy 2271 strychů. Oproti tomu pole zabírala pouze 358,1 strychů (z toho mj. čtyři hospodáři vlastnili více než 60 strychů půdy, 133 méně než jeden). Dokládá to slabší výnosnost půdy v oblasti Dvora. Ve městě nadále převažovala potravinářská a textilní řemesla (nárůst lze zaznamenat u mezuláníků, jichž je vzpomínáno 20). Ve vesnicích se obyvatelstvo živilo zejména předením. I v jiných lokalitách textilní produkce napomáhala překonávat ne zcela příhodné přírodní podmínky. Ve městě se již rozvinula obchodní činnosti (uveden je jeden obchodník s obilím a tři kramáři), předpokládejme však zvláště pro potřeby místní a dvorských vesnic. Městu patřily rybníky Hluboký, Dub, Pazderně, Čep, Močidlo, Protřený. V majetku obce byly i dva dvory, přičemž hlavním zůstával Sylvárovský. Mlýnů fungovalo pět: na stálé vodě (náhonu) Horní o dvou kolech, Dolní o dvou kolech a Pilní o dvou kolech s pilou, na nestálé vodě Koreční mlýn o jednom kole a Podhart o jednom kole s pilou. V provozu byla na Labi obecní valchovna, v hradbách obecní pivovar. O škole je uvedeno, že „*kantor a varhaník napomáhají sobě společně mládež cvičiti*“. Budova špitálu na Dolním předměstí byla určena „*pro 7 i 8 chudých lidí*“. Z tohoto počtu opět nelze odvozovat majetnost obyvatelstva. Nicméně i v polovině 18. století žilo ve Dvoře několik velmi majetných rodin, jako celek se však město profilovalo jako chudší královské věnné město.

Výše jsme vzpomínali barokní komponovanou krajinu kukského areálu, která musela mít bezpochyby vliv na okolí včetně Dvora. Dalším počinem vedle již uváděné instalace mariánského sloupu, financovaného ze soukromých zdrojů, bylo vybudování **kamenného pozdně barokního kostela Povýšení sv. Kříže**, které Sommerova topografie klade do roku 1752 (srov. obr. č. 48). V závěru 18. století k němu měla být přistavěna věž (patrně v roce 1780). Za pozornost v této souvislosti stojí list podkomořského úřadu z 8. ledna 1767, v němž je uvedeno „*svolení k vystavění kostela „Sv. Kříže“ in ruderibus* [tj. v rozvalinách] *jsoucího*“ biskupskou konzistoří. Od podkomořského úřadu Dvorští potřebovali povolení, aby si mohli vzít obligaci na 5000 zlatých. Úřad je proto vyzval, aby předložili stavební projekt s předpokládanými náklady a nákres kostela. Mohlo se jednat o nějaké menší poškození budovy, nebo se teprve v 60. letech přistoupilo k budování kostela, dodnes místními nazývaného „*kostelíček*“? To by mohl zodpovědět budoucí výzkum. Jiný významnější stavební počin není z 50. a 60. let znám, od roku 1756 však na město tíživě dopadala válka. Proto na první pohled překvapí, že **pro kostel sv. Jana Křtitele** namaloval na objednávku kolem roku 1759 dvorský rodák a dvorní malíř Marie Terezie **Jan Václav Bergl** (1719–1789) **14 obrazů Křížové cesty**. Jednalo se však i v tomto případě o dar. V roce 1899 byly obrazy prodány novopacké rodině Suchardů, roku 1913 se podařilo koupit nazpět dvanáct obrazů (dva byly zničeny). Dnes jsou součástí sbírek městského muzea.

Městskou správu zásadní reforma teprve čekala. Prvním výraznějším a skutečně realizovaným zásahem bylo roku 1765 zredukování počtu míst nadaných v Čechách hrdelním právem. Dvorský soud, který byl po staletí tvořen jako v jiných městech laiky (od roku 1751 měl být syndik právníkem a měl soudu předsedat), přestal tyto záležitosti řešit. Napříště se museli Dvorští obracet na trutnovský soud. Ustala tak i činnost krevního písaře, zapisujícího do **smolné knihy**. Dochovaný exemplář z let 1584–1756 zachycuje agendu hrdelní pravomoci do roku 1620. Poté kniha sloužila k evidenci transakcí s dvorskou katovnou (poslední zápis pochází z roku 1756).

Pro kontribuční účely bylo na základě nařízení z roku 1770 zavedeno **číslování domů**, o několik let později byla uzákoněna příjmení. Správní úřady tyto údaje využívaly i při verbování vojáků do armády. Důležité informace poskytovaly zvláště matriční zápisy, které dostaly v roce 1784 stabilní formulář. **Nejstarší dochovaná matrika** dvorské farnosti je z let 1627–1648. Na úvodním foliu je uváděn jako farář výše vzpomínaný minorita Josef. Do farního obvodu náležely vedle města i jeho vesnice a filiální obvody Bílá Třemešná a Kocléřov, dvorský farář

Obr. č. 46: Hankův dům, 40. léta 20. století

Obr. č. 47: Hoření most (dnes Jana Palacha), 1949

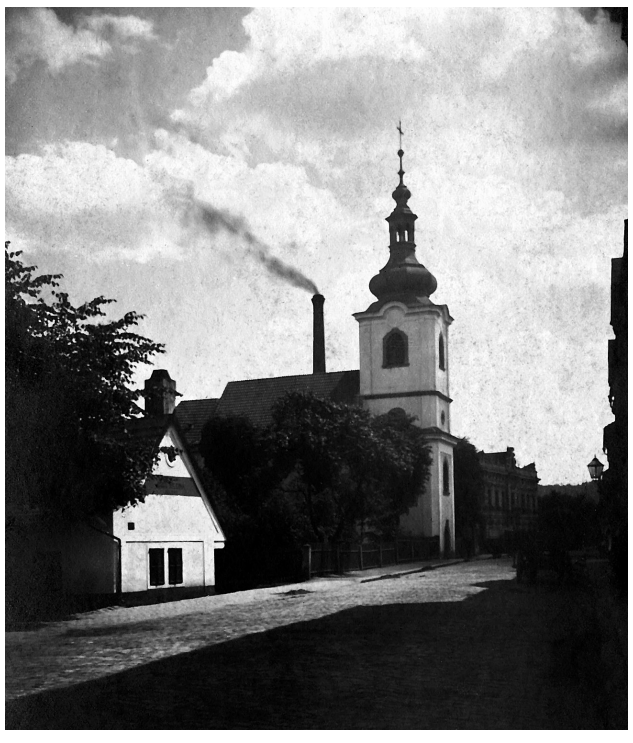

Obr. č. 48: Riegrova ulice a kostel Povýšení sv. Kříže, 1949

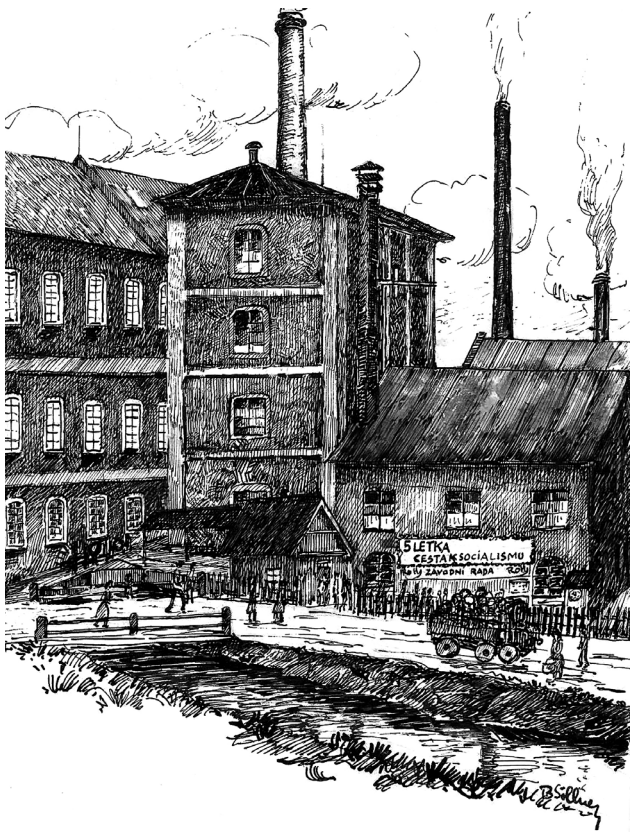

Obr. č. 50: Továrna Juta 03 (bývalá Klazarova továrna), 1950

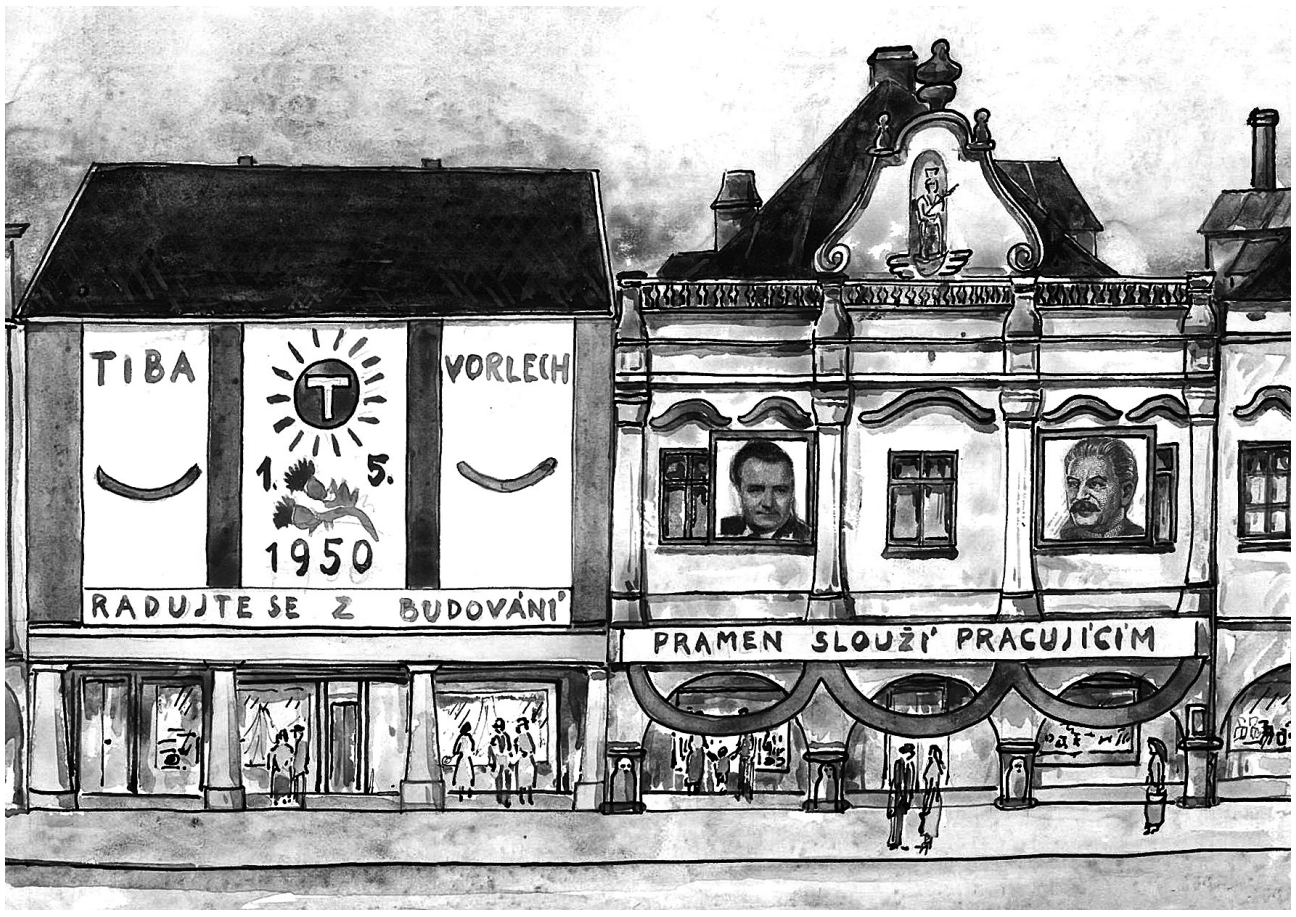

Obr. č. 49: Západní strana náměstí, 1950

však zaopatřoval i některé další okolní vesnice; na sklonku 17. století mu ubyl filiální obvod Kocléřov. Od přelomu 17. a 18. století se podoba farního obvodu proměňovala, což též souvisí s rozšířením osídlení v okolí. Podle matriky z let 1693–1730 jsou již uváděny Podháj a Podhart (dnes Nová Podhať, v letech 1750–1755 zde došlo k vybudování kaple sv. Michaela archanděla, zasvěcené v 19. století Panně Marii). Následující matrika z let 1730–1764 připomíná Končinu a Rovinku (osada Rovinka – dnešní Rovinky na území Lipnice – byla součástí městského panství). Podle tereziánského katastru měla **farnost** celkem 1619 duší: ze Dvora přitom 800, z Verdeka, nadále největší dvorské vesnice, 114, z Nových Lesů 75, z Lipnice 86, z Filířovic 43, z Žirecké Podstráně 63. Tato čísla však zachycují pouze starší děti a dospělou populaci. Zdá se tedy, že populace ve městě ještě nepřekonala předbělohorský demografický vývoj.

Město, nadále obehnané městskými hradbami, se proměňovalo do určité míry i myšlenkově. Zaznamenány jsou **vysoké odkazy ve prospěch vzdělávací činnosti**. Celkem 2482 zlatých věnoval dvorskému školství Augustin Jeschke. V roce 1762 odkázal městu 4000 zlatých již vzpomínaný F. A. Berger. Z peněz měl být vydržován kněz, jenž měl schopnější děti učit latinu. Výše jsme ve světle tereziánského katastru viděli, že výuku tehdy zajišťovali učitel s varhaníkem. Sousedství s jezuity opravňuje k předpokladu, že nadaní měšťanští synkové mohli odcházet na jezuitská gymnázia. Z roku 1770 je doloženo nařízení podkomořského úřadu, který si vyžádal každý půlrok vyplnit tabulku („*školní konsignaci*“) o přítomnosti učitele v obci a o jeho kvalitách. Po zrušení jezuitského řádu v roce 1773 vydala Marie Terezie 12. února 1774 patent, jímž městské školy reorganizovala. O dva roky později je zaznamenána aktivita dvorského učitele Josefa Luňáka, který navštěvoval v Praze kurz, aby se zdokonalil v pedagogické činnosti („*jak by vyučovati měl normálně*“). V roce 1778 byla zahájena stavba nové budovy **dvorské školy**.

V témže roce byl ve městě ubytován císař Josef II., jemuž bylo k dispozici celé první patro budovy děkanství. Bylo to v době tzv. **války o bavorské dědictví**, kterou monarchie sváděla s Pruskem (srov. mapový list č. 3, mapa č. 6). Ve městě bylo proto opět soustředěno mnoho vojáků. Hlavní stan rakouské armády byl na Zálesí, Prusové zvolili Vlčkovice. Městu tedy reálně hrozila zkáza. Naštěstí došlo v roce 1779 k podpisu Těšínského míru a ukončení sporu.

Od 80. let 18. století do roku 1848

Dvůr Králové byl i v 18. století především **střediskem obchodu a řemesel**. Velkou tradici zde mělo tkalcovství a barvířství, protože v okolí se odedávna pěstoval len. Od konce 18. století sem zvolna pronikala bavlna a v 19. století začala len vytlačovat. Přes značnou rozvinutost textilních řemesel, podpořenou i udělením trhu na bavlnu Marií Terezií (spolu se dvěma novými výročními trhy) v roce 1775, se zde na konci 18. století příliš neujalo zavádění manufaktur a více se prosazoval faktorský systém. J. Schubert zřídil v roce 1790 přádelnu bavlny v Podharti (pracovala do roku 1841) a František Thim založil v roce 1791 první větší řemeslný podnik na barvení a potiskování textilií na Hradišťském předměstí. Kryštof Weckherlin zřídil v roce 1796 tiskárenskou manufakturu. František II. potvrdil v roce 1793 městu všechna privilegia a navíc ustanovil, že má právo vybírat daně a dávky, není osvobozeno od odvádění mýta a výroční trhy se nemají konat v neděli a ve svátek.

V roce 1817 se město výrazně zapsalo do českých dějin. Dne 16. září 1817 „objevil“ český spisovatel, básník, jazykovědec, literární historik, knihovník a univerzitní pedagog Václav Hanka v kobce věže kostela sv. Jana Křtitele tzv. ***Rukopis královédvorský*** se 14 písněmi, který vydával za nejstarší česky psaný text z 13. století (srov. obr. č. 26). Přestože se jedná s největší pravděpodobností o padělek, který vytvořil Václav Hanka společně se svým přítelem, básníkem Josefem Lindou, a zřejmě i s dalšími, dílo významně ovlivnilo atmosféru národního obrození. Nyní je *Rukopis královédvorský* uložen v Knihovně Národního muzea v Praze.

Proměnu architektonické podoby vnitřního města podmínily velké **požáry** v letech 1776 (Hradišťská, nyní Švehlova ulice), 1777, 1790 a zvláště 1791 (shořelo přes 60 domů včetně radnice, která tehdy přišla o průčelní věž). V důsledku toho zanikla velká část dříve charakteristické dřevěné městské zástavby. V této době také Dvůr Králové v důsledku josefinských reforem přišel o dvě předměstské svatyně: kapli sv. Jana Nepomuckého z roku 1728 na Slovanech (později přestavěna na obytný dům) a špitální kapli Nanebevzetí Panny Marie z roku 1676 (roku 1825 adaptována na součást špitálu). **Špitál** s kaplí stával v později zbořeném bloku v jižní části nynějšího náměstí Odboje. Naopak předměstský kostel Povýšení sv. Kříže dostal roku 1784 dominantu v podobě věže (srov. obr. č. 48). V letech 1817–1819 byla uskutečněna výstavba městského vodovodu od Starého pramene v lese Harta (dřevěné potrubí bylo od roku 1880 nahrazováno kovovým). V roce 1827 postihl město opět požár. Epidemie cholery v roce 1831 (opakující se i v letech 1850 a 1855) vedla ke **zřízení nového hřbitova** (dnes se nazývá Starý) v České Podharti, ve vidlici ulic Nerudovy a Spojených národů (díky tomu mohly být v roce 1832 zrušeny hřbitovy okolo kostela sv. Jana Křtitele i kostela Povýšení sv. Kříže). V roce 1866 byl pak hřbitov rozšířen o severní část a pohřbívalo se na něm do roku 1922. V roce 1833 byla přestavěna radnice a dostala nový štít s věžičkou. Do roku 1847 spadají počátky **městské nemocnice**, zpočátku představované 6 lůžky v městském špitále (chudobinci), od roku 1857 disponující právem veřejnosti.

Město od druhé poloviny 18. století výrazně rostlo. Zatímco v roce 1757 čítalo 261 domů, do roku 1790 jejich počet vzrostl na 343 a v následujícím období se přírůstek zrychloval: v roce 1811 na 505 domů a 2888 obyvatel, v roce 1830 na 591 domů a 4280 obyvatel a v roce 1843 na 634 domů a 5148 obyvatel.

Velmi názornou představu o **urbanistickém vývoji** umožňuje porovnání I. vojenského mapování (1780–1783 – srov. mapový list č. 4, mapa č. 7) a mapy stabilního katastru (1841 – srov. mapový list č. 7, mapa č. 10). V roce 1783 již souvislá zástavba

předměstí zabírala poměrně velké území: na Dolejším předměstí hlavní (Fügnerovu) ulici až k mostu přes Labe a okolí Eklovy a Erbenovy ulice, na Hradišťském předměstí opět hlavní (Dukelskou) ulici až k mostu přes Hartský potok a sporadickou zástavbu kolem hradeb v prostoru Legionářské ulice. Na severovýchodním Šindelářském předměstí šlo o Tylovu a Fügnerovu ulici a po jejich spojení zástavba pokračovala Sladkovského ulicí až k někdejší lázni. Rozsáhlé bylo též Hořejší předměstí s jádrem v Husově ulici (i mezi mosty přes mlýnský náhon a Labe), na Karlově a v navazující Jiráskově ulici (až po Starý hřbitov). Za západním labským mostem (most Jana Palacha) v Husově ulici tvořila částečně oddělenou enklávu zástavba podél pravého břehu řeky. Již v tomto období existovaly severozápadně od města tři skupiny větších usedlostí či dvorců na stráni směrem k Verdeku (z nichž dvůr Vorlech se připomíná již roku 1375), rovněž tvořících součást Hořejšího předměstí. Zatím jen sporadické rozvolněné osídlení existovalo také severně od města, v okolí Vrchlického a Purkyňovy ulice. To bylo základem České Podharti, resp. Podhartského předměstí, které jako jediné nesousedilo s vnitřním městem. Všech pět předměstí mělo vlastní správu.

Do roku 1841 se počet domů téměř zdvojnásobil, ale souvislý intravilán předměstí se rozšířil jen málo: na severozápadě mezi Labem a mlýnským náhonem (Slovany) a na severovýchodě, kde se rozrostla zástavba v oblasti Legionářské ulice. K určitému prodloužení rozsahu zástavby došlo podél východní (Dukelská) a severovýchodní (Tyršova) silnice. Přírůstek se projevil jednak zahuštěním dosavadního zastavěného území, jednak rozvojem **kobercové rozvolněné zástavby** v okrajových územích katastru. To je rys, který v jiných našich městech nemá obdoby. Nejvýraznější je v oblasti Vorlechu na celém území mezi Labem a lesem Království a v Podhartském předměstí, jehož stará část (Česká Podharť) se sice zahustila a koncentrovala, ale rozvolněná zástavba Nové Podhartě (do roku 1945 Německá Podharť) nově vznikla v letech 1818–1848 východněji, v oblasti Nové Tyršovy a Krkonošské ulice – a také východně od města, podél katastrální hranice se Zbožím. Analogií se stala rovněž zcela nová kobercová výstavba na jihozápadě, v okolí ulice 5. května, tedy mezi jižním labským mostem (most Jana Opletala) a budoucím nádražím. Ta souvisela se stejně koncipovaným zastavováním sousedních katastrů Lipnice, Sylvárova a Žirecké Podstráně. Sylvárov (Silberleuth) byl na takovém parcelačním principu ve třetí čtvrtině 18. století v prostoru někdejšího lenního dvora Podhoř nově založen, stejně jako víska Zaháj (dříve též Kunčice), situovaná západně od města na pomezí katastrů Lipnice a Bílé Třemešné. Sylvárov tvořilo v roce 1790 již 44 domů, z nichž 21 patřilo k městskému panství. Princip kobercové výstavby sám o sobě nebyl dvorským specifikem, rozvíjel se například v Jizerských horách či na Šumavě, ale nikde takto nebylo řešeno rozšiřování předměstí významnějšího města.

Mapa stabilního katastru (1841 – srov. mapový list č. 7, mapa č. 10) zachycuje převažující spalnou zástavbu pořád v celé východní třetině vnitřního města: na východní straně Havlíčkovy ulice, na jižní straně Švehlovy ulice, na východní straně Přemyslovy ulice a sporadicky i jinde (zejména dvorní objekty podél západní hradby). J. G. Sommer ve své topografii (1836) uvádí, že dřevěná je i jedna strana náměstí, což je evidentně omyl. Další požár pak město postihl v roce 1857. Na předměstích byl v roce 1841 poměr spalné a nespalné zástavby zhruba vyrovnaný, a to i v nových rozvolněných částech intravilánu.

Stále ještě existovala převážná část **městských hradeb**. Hradební zeď zanikla jen na severu (Věžní), v části východního úseku při Komenského ulici a na jihovýchodě, kde ji nahradila souvislá řada dřevěných staveb v Hradební ulici, vedené podél vnější strany opevnění. Zde byly v roce 1782 postaveny malé vojenské domky (kasárny) pro vojáky městské hotovosti. Na jihu a jihozápadě zůstávaly zbytky vodních příkopů. Z městských bran v roce 1841 již existovala pouze Dolení (včetně válcové věže), z vysokých válcových věží jedna na konci ulice Josefa Hory a dodnes existující Šindelářská v Havlíčkově ulici. Hoření brána byla zbořena ve 30. letech 19. století a nahradily ji dodnes existující pilíře. Dolení brána ustoupila v letech 1856–1857, zbytky Hradišťské brány v letech 1857 a 1867. Z hradeb dodnes přetrvaly jen malé úseky za kostelem Povýšení sv. Kříže, za děkanstvím č. p. 99, za domy v Palackého ulici, za domy č. p. 80–85 (včetně bašty) v zahradě speciální školy, za č. p. 322 a 477 a za č. p. 44 (srov. mapový list č. 33, mapa č. 38).

Český Manchester (1848–1918)

Revoluční události roku 1848 vedly ke **zrušení patrimoniální správy**. Městské panství, ke kterému patřily majetky na předměstí a jádro tvořily vsi Verdek, Nové Lesy, Filířovice, Lipnice (s kolonií Rovinky), rustikální ves Sylvárov a díly vsí Záboří a Žirecká Podstráň, přestalo existovat. V roce 1850 byl střediskový význam Dvora Králové potvrzen zřízením soudního a politického okresu (kterému podléhal soudní okres Jaroměř) a sídlem okresu pak město bylo až do roku 1960.

Památka 40. výročí „objevení“ *Rukopisu královédvorského* byla v roce 1857 připomenuta osazením **novorenesanční sochy Záboje** na kašnu umístěnou po roce 1817 v ploše náměstí jako součást nového vodovodu. Sochu vytvořili Antonín Pavel a František Wagnerovi a opěvuje vítězství českého Záboje a Slavoje nad německým Luďkem, což je téma jedné z básní *Rukopisu*. Kašna byla roku 1950 přemístěna na tehdy zrušený Starý hřbitov, zpět byla vrácena v roce 2005. V roce 1861 místodržitelství schválilo stanovy zpěváckého spolku Záboj (druhého nejstaršího v Čechách po pražském Hlaholu). V září 1862 byla založena tělovýchovná jednota Sokol Královédvorský, jejíž ustavující schůze se konala v následujícím roce. Založen byl též pěvecký spolek Ludiše. K nejvýznačnějším spolkům patřil též divadelní ochotnický spolek, který hrával (převážně německy) v Umlaufově hostinci č. p. 41 na jižním rohu východní strany náměstí, od roku 1855 pak v Lorencově sále Hankova hostince (který byl později zbořen kvůli stavbě Hankova domu). Město začalo plánovat „*Hankovi k oslavě a městu ke velebení*“ stavbu divadla – Hankova domu. V letech 1864–1865 byla pro

Obr. č. 51: Švehlova ulice, 1963

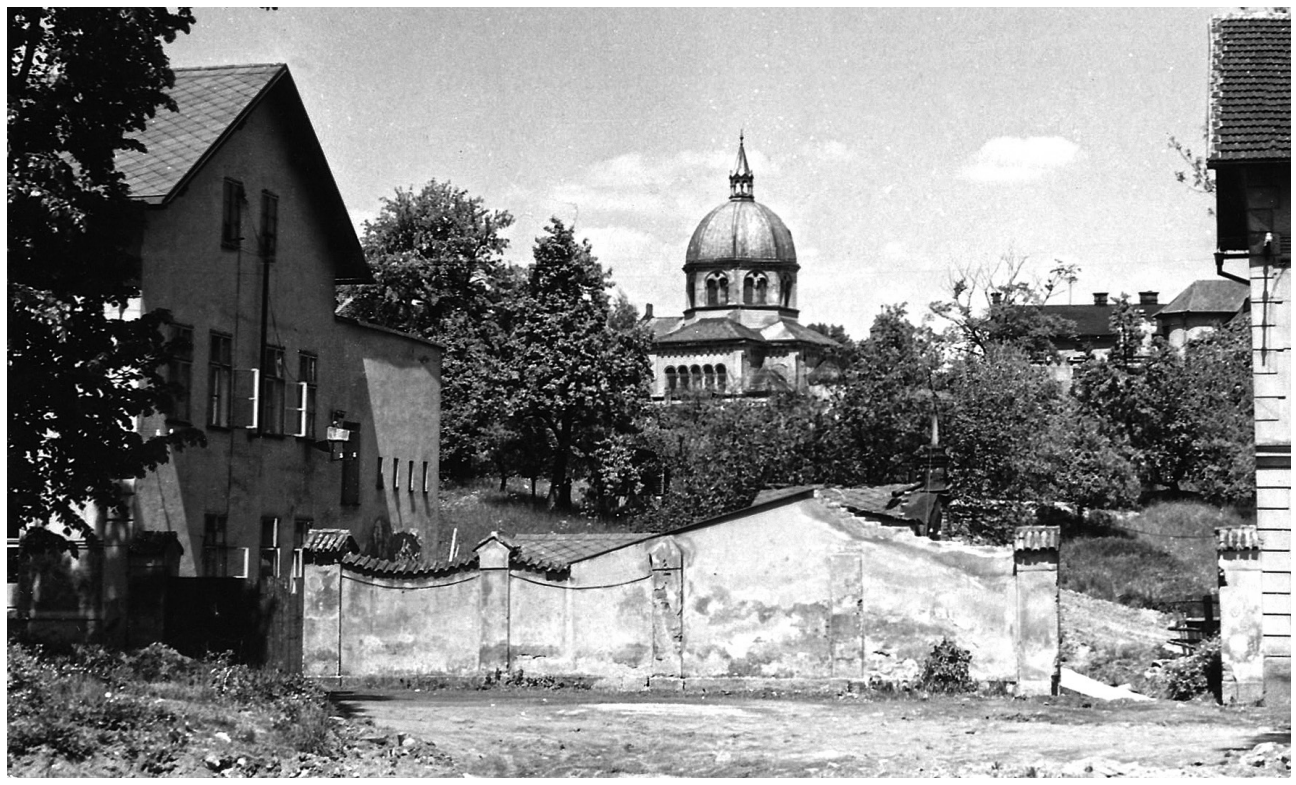

Obr. č. 52: Synagoga (pohled z dnešní Rooseveltovy ulice), 1964

nemocnici zakoupena a adaptována budova č. p. 141 (tzv. Stará nemocnice) na severním konci Benešova nábřeží, která (spolu s později postavenou budovou č. p. 1806) svému účelu sloužila až do 20. let 20. století.

Železničního spojení se Dvůr Králové dočkal poměrně brzy, již v roce 1858; ležel na trati Jaroměř – Stará Paka – Turnov. Úsek Pardubice – Jaroměř byl otevřen v předcházejícím roce a úsek Turnov – Liberec v roce následujícím. Trať musela ve směru od Jaroměře nastoupat do značné výšky, proto – a také kvůli odporu města – byla vedena téměř po vrstevnici po úbočí Zvičinského hřbetu. V prostoru Dvora to bylo v úrovni okraje lesů nad Sylvárovem a Žireckou Podstrání. Nádraží na katastru Sylvárova, dostupné ze silnice do Hořic (5. května) se tak ocitlo značně daleko od centra města (2,4 km od jižního labského mostu, s převýšením zhruba 60 m). Přístupová silnice se proto neproměnila v reprezentativní „nádražní" třídu. Poloha nádraží nebyla přirozeně příhodná ani pro přepravu zboží.

Obr. č. 53: Legionářská ulice, 1965

Obr. č. 54: Zálabí – výstavba sídliště, 1967

Obr. č. 55: Strž – výstavba sídliště, 1967

Od roku 1861 se ve městě začal rozvíjet textilní průmysl, ovšem zakrátko, v roce 1866, byl život města i celé oblasti citelně zasažen **prusko-rakouskou válkou**. Dvůr Králové leží mezi dvěma hlavními bojišti – u Trutnova, kde rakouská armáda 27. června 1866 slavila jediné vítězství, a u Chlumu (Hradce Králové), kde naopak 3. července 1866 utrpěla zničující a definitivní porážku. Dne 29. června 1866 došlo ve městě k boji rakouských zadních vojů s předvojem pruské armády (srov. mapový list č. 9, mapa č. 12, 13). Město bylo Prusy dvakrát obsazeno. Ve dnech 1. a 2. července 1866 přenocoval v domě Jindřicha Mayera (č. p. 512 nebo 508) v Tylově ulici vrchní velitel II. pruské armády korunní princ Bedřich Vilém. V domě mydláře Burgra č. p. 509 u Šindelářské věže byl ubytován pruský ministr války Albert Theodor Emil, hrabě von Roon. Městem prošel i poručík vozatajstva Paul von Hindenburg, pozdější prezident německé republiky. Po bitvě u Hradce Králové se pak Dvůr Králové stal v červenci pruským lazaretem. Když v září 1866 vojáci město opustili, zůstala po nich zničená pole, vyrabované domy, bída a velká drahota. Dne 16. září 1866 byl rozšířen Starý hřbitov ze 30. let 19. století a v této nové části bylo pohřbeno 550 rakouských a pruských vojáků, kteří zemřeli v místních lazaretech. Později zde vzniklo též 12 pomníků a desek na hrobech obětí vojenské srážky u města. Válečný rok symbolicky uzavřela návštěva rakouského císaře Františka Josefa I. ve Dvoře Králové dne 2. listopadu 1866. Roku 1867 vznikla skupina tří pomníků ve východním sousedství nádraží, věnovaných vojákům zemřelým během transportu železnicí po bitvě u Hradce Králové. Centrální pomník obětem války 1866 byl pak odhalen v roce 1894 severovýchodně od západního labského mostu, v prostoru pozdější transformační stanice. Po 1. světové válce byl demontován, doplněn o jména obětí této války a přemístěn na Starý hřbitov, po jehož zrušení byl přenesen na Nový hřbitov, odkud se v roce 1995 vrátil téměř na původní místo, totiž do parčíku před textilní průmyslovkou, kde se nachází též pomník obětem květnové revoluce roku 1945.

Vyvrcholením vlasteneckých a osvětových snah města se za starosty Viléma Röhricha v letech 1873–1874 stala **výstavba společenského domu a divadla** – Hankova domu č. p. 299 (náměstí Václava Hanky). Stavbu v ušlechtilém novorenesančním slohu projektoval Josef Zítek a postavil ji R. Erkner. Upravena byla roku 1904 (nová opona od Vladimíra Županského), interiéry doznaly změn v letech 1969–1976. Hankův dům byl situován vně hradebního okruhu, severozápadně od někdejší Dolení brány. Nejbližší okolí bylo parkově upraveno, ale stavba dlouho působila jako zvláštní solitér, protože k další urbanizaci tohoto území došlo až mnohem později. V roce 1874 byl založen ochotnický spolek Hanka. Hankův dům se stal kulturním centrem města, byla zde pořádána divadelní představení, koncerty, plesy i přednášky, sídlilo zde ochotnické divadlo, Občanská beseda a pěvecký spolek Záboj. Obecní zastupitelstvo zde mělo zasedací síň i obecní kanceláře, byla zde i královédvorská záložna a hostinec.

Železniční spojení bylo důležitým předpokladem pro **průmyslový rozvoj města**, ale velký význam mělo i postupné budování kvalitnějších silnic, dále nepříliš velká vzdálenost žacléřsko-svatoňovického uhelné-

ho revíru a dostatek pracovních sil ve městě a okolí. V roce 1866 bylo ve městě 328 řemeslníků v 15 ceších (oficiálně byly zrušeny roku 1859), ale budoucnost již patřila tovární výrobě. Ve Dvoře Králové do 1. světové války vznikla **největší koncentrace tiskáren textilu v českých zemích** a město bylo nazýváno Českým Manchesterem. Počátek tohoto vývoje lze datovat od roku 1861, ale skutečně velké závody začaly vyrůstat poněkud později. Z textilních podnikatelů před 1. světovou válkou bylo 15 **Židů** a jen 5 českých továrníků. Bylo proto logické, že roku 1862 došlo k ustavení židovského modlitebního spolku (jako součásti náboženské obce Velká Bukovina), který se po roce 1890 stal samostatnou náboženskou obcí. Roku 1880 se k židovské víře hlásilo 124 osob, maxima bylo dosaženo v roce 1910 (332 osob) a ještě v roce 1930 to bylo 182 osob. Židovský hřbitov byl založen mezi lety 1879–1883 severozápadně od Starého hřbitova (ve vidlici ulic Spojených národů a Pod Hřištěm). Výstavba synagogy bude zmíněna níže.

První továrnou se stal již v letech 1859–1862 **pivovar** Várečné společnosti (Legionářská a Dukelská ulice), rekonstruovaný po pruském vydrancování v roce 1866 a v roce 1877 odkoupený Františkem Klazarem, který jej v roce 1897 výrazně rozšířil. Byl situován v téměř nezastavěném území mezi východní stranou někdejších hradeb a Hartským potokem. Šlo o urbanisticky nejcennější plochu na královédvorské ostrožně, kterou by bývalo bylo možno využít pro koncepční rozšíření vnitřního města. To se později také stalo, ale jen na tom území, které zůstalo k dispozici. V jižním sousedství pivovaru byla v roce 1868 založena továrna na bavlněnou přízi Zlatník & Tlapák č. p. 420 (Dukelská ulice) – jediná svého druhu u nás. V roce 1888 v ní byla postavena dvoupodlažní přádelna. Továrna byla po požáru z roku 1908 obnovena a rozšířena v letech 1909–1910, v provozu byla do roku 1992. Ještě urbanisticky bezohlednější se v roce 1864 stala výstavba textilní tiskárny Heinrich Mayer & syn č. p. 101 (Fügnerova ulice), zvláště po pozdějším výrazném rozšíření. Vyrostla totiž v těsném severním a severovýchodním sousedství kostela sv. Jana Křtitele. Po ukončení výroby v roce 1924 zde proto došlo k významným urbanistickým změnám.

Urbanisticky nekoncepční byl také rozmach budování ostatních textilních továren. Na počátku to mohlo být dáno skromnějším rozsahem výrobních provozů, tedy neodhadnutím vývoje v blízké budoucnosti, který ve většině případů vedl k vybudování skutečně velkých továren. To je i případ pozdější mechanické tkalcovny Winternitz & Friedmann č. p. 573 a 574 (Nedbalova ulice), která byla zřízena roku 1861 ve mlýně na břehu Hartského potoka v nejstarší části České Podharti a do roku 1891 a pak po požáru v roce 1913 byla výrazně rozšířena (srov. obr. č. 22). Šlo o jednu z mála továren, která není situována v blízkosti řeky Labe, jejíž voda byla pro technologické potřeby mnoha závodů nezbytná. Továrny vytvořily podél Labe v poslední třetině 19. století a na počátku 20. století **lineární industriální zónu**, kterou lze nejpřehledněji popsat po toku řeky (bez ohledu na chronologii). Začíná na severozápadě mechanickou tkalcovnou Emanuel Subak a synové č. p. 973 (Vorlešská ulice), již vybudovali Heinrich a Alois Subakové v letech 1904–1912. Ve východním sousedství vznikla roku 1870 barevna Jindřicha a Ignáce Kohna – pozdější tkalcovny, tiskárna a přádelny bavlny Gustav Deutsch č. p. 231 (ulice Spojených národů). Po požáru byly roku 1896 postaveny nové budovy. V roce 1920 byla získána sousední provazárna (postavená v letech 1910–1912 Oscarem Popperem a Moritzem Davidem) a při ní byla postavena přádelna bavlněných textilních odpadů o kapacitě 8000 vřeten (projektant Heinrich Zieger z Žitavy). Poté podnik dosáhl počtu 300 stavů hnaných parním strojem o výkonu 350 HP a provozoval 6 rotačních tiskařských strojů. Stavitel František Valouch postavil roku 1929 při západním okraji továrního areálu modernistickou budovu nové tiskárny a skladiště (s prosklenou fasádou obloženou červenými šamotovými dlaždicemi, užívanými pak i na fasády starších staveb).

Severně od západního labského mostu, v místech někdejší faktorské provozovny, byla v letech 1879–1884 postavena mechanická tkalcovna M. B. Neumann a synové č. p. 140, 157, 3038, 3103 (Slovany). V tiskárně na Slovanech pracovalo ve 30. letech 20. století na 370 dělníků, továrna do roku 1953 produkovala velmi kvalitní samety a manšestry určené především pro export, jiné textilní výrobky z bavlny a umělohedvábné tkaniny. Přímo u mostu byly roku 1913 zřízeny Městské elektrické podniky č. p. 136 a 138 (Husova ulice; srov. obr. č. 38), nová transformační stanice č. p. 138 pak byla postavena v letech 1924–1925. Na pravobřeží, zhruba naproti, ale dále od vody, byla od roku 1891 v provozu slévárna a továrna na stroje J. Rücker č. p. 1229 (ulice Milady Horákové).

Jeden z největších závodů – pozdější Juta – vyrostl v oblouku řeky jihozápadně pod vnitřním městem. V Dolním mlýně č. p. 312 zřídil Josef Roehrich roku 1862 přádelnu lnu, kterou v roce 1878 získal Hynek Klazar. Jeho synové vybudovali do roku 1886 přádelnu jutového vlákna č. p. 3034 a roku 1895 jižněji situovanou tkalcovnu a konfekci juty (místní stavitel Eduard Thym). Nová přádelna juty č. p. 3034 vyrostla v roce 1907 při nábřeží Labe (projektant švýcarská kancelář Séquin & Knobel). Podnik Juta k roku 1910 disponoval ve městě 4620 vřeteny a 182 stavy na zpracování juty, 8250 vřeteny na předení lnu a celkovým výkonem parních strojů 3000 HP.

Naproti, na pravém břehu řeky, byla roku 1904 postavena mechanická tkalcovna a tiskárna látek Josef Sochor č. p. 1174 (Alešova a Mánesova ulice; projektant Eduard Thym), rozšířená v letech 1908 a 1910 a znovu v letech 1919–1928 (projektanti Karel Jarolímek, František Jirásek, Otto Valouch, V. Nekvasil); firma od té doby vyvážela bavlněné tištěné zboží do celého světa (srov. obr. č. 20, 21). Roku 1922 vypracoval plány administrativní budovy č. p. 1174 (dokončena 1924) Pavel Janák. V roce 1939 vyrostla nová úpravna hedvábí a v roce 1941 80 m vysoký komín s vodojemem, největším u nás (firma A. Dvořák &

Obr. č. 56: Letecký pohled na sídliště v ulici Karolíny Světlé od jihovýchodu, 1973

Obr. č. 57: Náměstí Odboje, 1981

K. Fischer z Letek). V bezprostředním jižním sousedství byla již v roce 1894 postavena mechanická šlichtovna, sukárna a snovárna Františka Kühnela (Alešova ulice), nyní již neexistující. Hned za ulicí 28. října navazuje nejstarší součást této největší koncentrace továren ve městě – Královédvorská mechanická tkalcovna Mayer Mandl a synové č. p. 361 (28. října), kterou založil Mayer Mandl († 1888). Továrna na zpracování bavlny a umělého hedvábí byla postavena patrně podle projektu Eduarda Thyma a kolem roku 1900 byla největší svého druhu ve městě. Na jihu navazuje přádelna a tkalcovna juty Weiss & synové č. p. 3032 (Raisova ulice), která byla založena roku 1907. Od roku 1912 byla v provozu nová přádelna juty (projektant František Valouch?), v letech 1913–1940 vznikaly další stavby či přestavby podniku (projektant František Valouch). Ve 30. letech 20. století patřila firma k největším a nejmodernějším jutařským podnikům v Československu. Komplex těchto továren doplnila po 2. světové válce ještě velká teplárna. Řetězec továren při Labi uzavírá východně od jižního labského mostu tiskárna, bělidlo a apretura Wilhelm Schlein č. p. 341 (ulice 17. listopadu), která byla vybudována v letech 1875–1878 a její další rozvoj pokračoval po roce 1895 za Otto a Emila Schleina.

Jinde ve městě vyrostlo v tomto období jen několik továren. Do zástavby Dolejšího předměstí, severně od Riegrova náměstí, se roku 1872 začlenila barevna bavlny, od roku 1888 tiskárna, tkalcovna a apretura Bratři Popperové & Sommernitz č. p. 329 a 330 (Riegrova ulice). Na severovýchodním okraji města, v Nové Podharti, byla roku 1880 založena továrna na tkalcovské člunky František Bäumelt č. p. 2021 (Jiráskova a Libušina ulice), která byla v letech 1895 a 1907 modernizována (na počátku 30. let 20. století vznikla po požáru nová budova). Na západním okraji města, při silnici do Bílé Třemešné, vznikla mechanická tkalcovna Emanuela Steina č. p. 1208 (Štefánikova ulice), původně postavená v roce 1908 ing. Ježkem, od něhož ji Stein zakoupil v roce 1910 a vyráběl zde látky z umělého hedvábí. Konečně jižně od města, již na území Sylvárova, byla roku 1909 založena První Sylvárovská mechanická tkalcovna Maxe Picka č. p. 2543 (Sylvárovská ulice).

Bouřlivá industrializace měla přirozeně dopad i na **růst počtu obyvatel** města. V roce 1843 v něm žilo 5148 osob, v roce 1890 již 8635 obyvatel. Mezi lety 1843 a 1869 přibylo 1074 obyvatel, mezi lety 1869 a 1880 jen 591 a mezi lety 1880 a 1890 plných 1822 osob. Demografickému vývoji ale neodpovídala bytová výstavba. Zatímco celkový přírůstek obyvatel činil 3477 osob, **počet domů** se zvýšil jen o 114 (z 634 na 748). I když vezmeme v úvahu, že šlo často o domy s více byty a že docházelo i k rozšiřování a zvyšování starších domů, je zřejmé, že většinu bytů charakterizovala přelidněnost – v roce 1890 připadalo na jeden dům 11,5 obyvatel. Neblahá situace se začala zlepšovat až v 90. letech 19. století, kdy počet obyvatel vzrostl na 10 313 (přírůstek 1678) a počet domů na 853 (přírůstek 105). Největší dynamiku vykázala léta 1900–1910, kdy se počet obyvatel zvýšil o 4738 (na 15 051) a počet domů o 271 (na 1124). Další data jsou k dispozici až z roku 1921 – tehdejší přírůstek 60 domů spadá převážně ještě do předválečné doby, naopak citelný úbytek počtu obyvatel (o 1761) je důsledkem válečných událostí a těsně poválečného vývoje. V celém období 1843–1910/1921 se počet domů téměř zdvojnásobil (z 634 na 1184) a počet obyvatel ztrojnásobil (z 5148 na 15 051) a Dvůr Králové byl (ale jen v roce 1910) nejlidnatějším městem severovýchodních Čech (v rozsahu někdejšího Hradeckého kraje) – například Hradec Králové měl tehdy pouze 11 065 obyvatel a překonával Dvůr Králové jedině při započtení tehdy samostatných obcí Pražské Předměstí, Kukleny, Slezské Předměstí a Nový Hradec Králové (21 342 obyvatel).

Obr. č. 58: Švehlova ulice, 80. léta 20. století

Obr. č. 59: Revoluční ulice, 1984

Novou obytnou výstavbu charakterizovala stejná živelnost jako situování továren. Nové domy a domky vyrůstaly na různých místech předměstí, nejvíce na předměstí Dolejším, a to jak v jeho staré části, tak na stráni severně od silnice k nádraží. Dokonce i zde, kde nic nebránilo koncepčnějšímu řešení, vidíme důsledky „parcelačního urbanismu“, kdy byly vykupovány jednotlivé polní parcely a na nich vznikala výstavba zcela bez ohledu na to, co se dělo na parcelách sousedních. Vyrůstaly zde řádky domů, mezi kterými zůstávaly rozsáhlé prázdné plochy.

Po výstavbě Hankova domu (1873–1874) nevznikaly ve městě dlouho žádné další reprezentativní stavby. Rozvíjel se však **společensko-kulturní život**, založeny byly divadelní spolek, pěvecké spolky, Okrašlovací spolek a další. V roce 1881 byl založen literární a čtenářský spolek Slavoj, který navázal na tradici **první veřejné knihovny** z let 1845–1863 a až do roku 1897 sídlil v Hankově domě. Dne 1. června 1881 vyšly poprvé v českém jazyce *Královédvorské noviny*, vydávané firmou MUDr. Moravec a syn. V témže roce byla ve městě založena knihtiskárna. Dvůr Králové měl sice výraznou českou většinu i ve vedení města, ale jeho území tvořilo malý výběžek z českojazyčného vnitrozemí za předěl Zvičinského hřbetu, tedy do území jazykově německého. České byly jen vsi mezi městem, Bílou Třemešnou a Doubravicemi s tím, že v Novém a Dolním Nemojově byly početnější německojazyčné menšiny. Město tedy ze tří stran svíraly německojazyčné vsi, vyplňující i celé území mezi Dvorem Králové a Jaroměří (nejzazšími byly Dubenec, Litíč, Vestec, Zaloňov), i když v některých byly zase početné menšiny české (Dubenec, Libotov, Žirecká Podstráň, Žireč, Choustníkovo Hradiště). Podobný geograficko-národnostní kontext měl v Čechách jen Jindřichův Hradec. Nebylo proto divu, že národnostní situace ve městě byla výbušná. Vztahy mezi českým a německým obyvatelstvem města se vyhrotily za starosty Františka Šípa (ve funkci 1882–1885) otevřeným konfliktem při slavnosti Turnerů dne 23. srpna 1885, který měl soudní dohru. Starosta byl odsouzen na tři měsíce žaláře a zbaven úřadu, obecní zastupitelstvo bylo rozpuštěno a správou města bylo pověřeno dvanáctičlenné kuratorium, které působilo od 10. listopadu 1885 do 14. ledna 1886.

I s ohledem na tento kontext bylo nutno řešit **otázku škol**, zvláště českých, jejichž kapacita nestačila rostoucímu počtu obyvatel. Chybělo také střední školství. Teprve v roce 1888 byla do města přeložena odborná tkalcovská škola z Poličky, zaměřená na ruční (a později i strojní) tkalcovství. To se pro královédvorskou obec v čele se starostou MUDr. Josefem

Moravcem (ve funkci 1887–1891) stalo podnětem pro zřízení českého gymnázia, které mělo být impulsem pro národní rozvoj a výchovu české inteligence. Rozhodnutí bylo přijato 13. května 1888 a na slavnostní schůzi obecního zastupitelstva 2. prosince 1888 bylo oznámeno přání zřídit tu Jubilejní gymnasium Františka Josefa I., pojmenované u příležitosti 40. výročí jeho nástupu na trůn. Dne 9. března 1889 pak byla schválena a o dva dny později podepsána zřizovací listina školy – obecního gymnázia s českou vyučovací řečí, jehož všechny náklady neslo výhradně město, které slíbilo zajistit finanční i provozní podmínky shodné se státními školami. Ministerstvo kultu a vyučování 21. srpna 1890 svým výnosem potvrdilo zřízení gymnázia. Provizorně sídlilo v Havlíčkově ulici, ale již roku 1891 obec koupila Mandlovu továrnu č. p. 304 na náměstí Odboje (naproti Hankovu domu), která byla v nejnutnější míře adaptována a sloužila gymnáziu dva roky. Pak se výuka na dva roky přemístila do někdejší dívčí školy na hlavním náměstí. V té době (1893–1895) byla někdejší továrna zbořena a na jejím místě vybudoval F. L. Hellmann podle projektu architekta Václava Kaury novou školní budovu, slavnostně vysvěcenou na císařovy narozeniny (18. srpna 1895) královéhradeckým biskupem Edvardem Janem Brynychem (od roku 1902 bylo gymnázium státní). V té době byl již starostou města Josef Klugar (1891–1899). V roce 1908 byla založena rovněž obchodní škola (srov. obr. č. 31).

Již bylo řečeno, že v 90. letech 19. století začal bouřlivý stavební a populační růst města (které roku 1891 rozšířilo svůj úřední název o přídomek „nad Labem“ a v témže roce založilo i městské muzeum) – a také koncepční urbanistické dotváření jeho centrální části. Počátek tohoto vývoje spadá již do roku 1886, kdy byl zrušen tzv. Malý mlýn a zasypány zbytky městského vodního příkopu v dnešní Rooseveltově ulici (dříve Na příkopě), tedy v jižním úseku někdejšího hradebního obvodu. Tím se zvýšil význam této okružní komunikace a na její vnější straně byla v letech 1890–1891 vybudována podle návrhu Stanislava Franzena z Prahy **novorománská synagoga** na půdorysu řeckého kříže, jejíž kupole se stala novou dominantou města a byla jí až do demolice v letech 1965–1966 (srov. obr. č. 52).

Budova gymnázia vytvořila v letech 1893–1895 kompoziční protiváhu Hankova domu a spolu s ním prostorově vymezila nové předměstské náměstí Václava Hanky, tvořící jediný prostor s náměstím Odboje, které vzniklo vybouráním menšího bloku předměstské zástavby. Východní frontu nového náměstí vytvořila již v letech 1895–1896 novorenesanční budova sokolovny č. p. 828 podle projektu Aloise Čenského (srov. obr. č. 27). Plocha obou náměstí byla parkově upravena a na západní straně zůstala volná, neboť svah nad mlýnským náhonem zde zástavbu vylučoval (a byl později využit jako hlediště sportovního stadionu). Tím byly možnosti formování tohoto nového městského prostoru v podstatě vyčerpány.

Poté, za starosty Stanislava Fingera (1899–1910), se pozornost upřela na historické jádro města, kde se dosud žádná nová výstavba neodehrávala. Zde již od roku 1893 prováděl Eduard Thym podle projektu Františka Schmoranze **regotizaci kostela sv. Jana Křtitele**, dokončenou v roce 1900, čímž hlavní dominanta města získala novou podobu. Stará radnice na náměstí již neodpovídala potřebám rostoucího města, proto byla zbořena škola z roku 1841, zaujímající střed východní strany náměstí, a kolem roku 1900 ji nahradila nová radnice č. p. 38 ve stylu klasicizující moderny, v roce 1919 pak upravená architektem Karlem Jarolímkem a sochařem Kulhánkem z Hořic. **Stará radnice** pak od roku 1923 sloužila jako vůbec první expozice městského muzea (srov. obr. č. 17). Protiváhu nové radnice vytvořila v letech 1908–1911 secesní Městská spořitelna č. p. 3, postavená podle projektu Jana Vejrycha uprostřed severní strany náměstí (srov. obr. č. 24). V letech 1929–1932 byla podle návrhu Karla Jarolímka rozšířena o východní křídlo. Další výraznou novostavbu v historickém jádru města představuje secesní Grandhotel U Dobiášů č. p. 22 v Havlíčkově ulici (jižně od Šindelářské věže) z roku 1901, jehož bohatou štukovou výzdobu fasády navrhl Vilém Amort.

Město potřebovalo vybudovat nové velké **školní budovy i další veřejné stavby**. Pro jejich situování bylo za starostů Hynka Šubrta (1910–1916) a Jana Holuba (1918–1924) využito dosud téměř nezastavěné území v bezprostředním východním sousedství historického jádra, jehož osu tvořila okružní komunikace Legionářská (původně Pivovarská). Ta byla spolu s navazující Rooseveltovou ulicí předurčena k roli hlavní městské třídy, sloužící později (od 60. let 20. století) též jako obchvat historického jádra města. Byla dimenzována v dostatečné šířce a komponována kolem rozšířeného centrálního prostoru charakteru parkového náměstí. Na tomto nevelkém prostoru byly soustředěny architektonicky výrazné budovy reprezentující řadu stylových odstínů od přelomu 19. a 20. století po meziválečné období – neboť výstavba zde pokračovala až do poloviny 20. let. Na východní straně je to poštovní a telegrafní úřad č. p. 406 z let 1913–1914, okresní úřad a soud č. p. 407 (nyní část Základní školy Schulzovy sady, s později zjednodušenou fasádou), obecná a měšťanská škola č. p. 1235 (nyní Základní škola Schulzovy sady) z let 1912–1913 (projektant arch. Šéla z Prahy) a Průmyslová banka č. p. 561, na západní straně Rakousko-uherská banka č. p. 1234 z doby před rokem 1914 (stavební firma Nekvasil z Prahy, nyní Policie ČR), Husův sbor Církve československé husitské č. p. 1311 z let 1924–1925 (projektant Oldřich Liska, stavitelé Pešek a Krušina) a Jonova vila č. p. 1586 (nyní Česká pojišťovna) z doby po roce 1921. Jižním směrem se další výstavba rozvíjet nemohla, protože tam stál Klazarův parostrojní pivovar a na protější západní straně ulice mělké zahrady a dvory domů v Komenského ulici. Pouze v místech jižně od někdejší Hradišťské brány se podařilo organicky propojit starou a novou část centra budovou Okresního domu č. p. 400 (Švehlova) z let 1920–1924, jehož autorem byl Milan Babuška za výtvarné spolupráce Antonína Máry. V pokračování této ulice (Dukelská) byl již roku 1892 dostavěn novorenesanční někdejší Německý dům č. p. 417 (na který byl 1. máje 1913 spáchán pumový atentát), jehož podoba byla v období socialismu narušena nevhodnou nástavbou.

Pozoruhodným souvisejícím počinem se stal velký městský park zvaný Schulzovy sady, zřízený ve svahu za Hartským potokem východně od Legionářské ulice. Jeho zakladatelem byl spisovatel a dramatik **Antonín Schulz (1852–1922)**, který ve městě působil od roku 1895 jako soudce a měl velkou zásluhu na zkoumání a záchraně místních památek – starých portálů, domovních znamení, náhrobníků. Díky jeho úsilí byly opraveny stará radnice, Šindelářská věž, kostel Povýšení sv. Kříže, Kohoutův dvůr a další stavby. V roce

Obr. č. 60: Demolice v Revoluční ulici, 1985

Obr. č. 61: Palackého ulice, 80. léta 20. století

1911 objevil zbytky románské apsidy u kostela sv. Jana Křtitele. Uspořádal také městský archiv a zasloužil se o rozvoj městského muzea. Podoba a kompozice parku se v průběhu doby měnila. V parku nalezla důstojné umístění busta Václava Hanky z roku 1867 od A. P. Wagnera, původně umístěná u vstupu do zahrady před budoucím Hankovým domem a po roce 1936 přemístěná na náměstí Republiky.

Z ostatních významných staveb před 1. světovou válkou lze zmínit vilu Gustava Deutsche č. p. 857 (ulice Spojených národů), českou školu v České Podharti č. p. 622 (Máchova ulice) z let 1902–1903 (pro Českou a Novou Podharť, Vorlech a Chaloupky; od roku 1884 tam byla jen škola německá), v roce 1913 rozšířenou o severní část, velkou vilu Richarda Neumanna č. p. 1029 (Štefánikova ulice) z let 1905–1906 (projektant Franz Sobotka), která byla v letech 1946–1969 sídlem městského muzea a nyní je zde ředitelství Safari Parku a expozice Zdeňka Buriana. Naproti Kohoutovu dvoru byl v roce 1911 otevřen novorenesanční Dělnický dům č. p. 829 (srov. obr. č. 28).

Obr. č. 62: Stavba řadových domů v Slunečné ulici, 1975

Obr. č. 63: Mateřská škola v Slunečné ulici, 1986

Obr. č. 64: Bourání staré haly závodu Juta 01, 1981

Mimořádně důležitým dílem byla v letech 1910–1919 výstavba **Těšnovské přehrady (nyní Les Království)** podle projektu Jaroslava Valečky ve vyústění úzkého údolí Labe nad městem. Byla reakcí na mimořádně ničivou povodeň z roku 1897, která zdevastovala řadu domů, zaplavila většinu továren a do města bylo kvůli odstraňování následků povodně povoláno vojsko. Labe si prorazilo nové řečiště, což následně vedlo k regulaci. Město tak konečně získalo ochranu před častými povodněmi (i když ne zcela stoprocentní, jak ukázala stoletá voda v roce 2000), zlepšilo se silniční spojení napříč údolím a přehradní hráz s romantickými věžemi patří mezi naše nejcennější industriální stavby ztvárněné v historizujícím tvarosloví. V letech 1907–1908 byl vybudován **nový městský vodovod** s vodojemem nad Českou Podhartí. Další zdroj vody zajistil v roce 1913 99 m hluboký vrt na dvoře pozdější průmyslové školy.

Z důležitých událostí této doby lze uvést návštěvu císaře Františka Josefa I. ve městě v roce 1900, pobyt malíře Mikoláše Alše v roce 1911 a dva vzlety aviatika ing. Jana Kašpara v srpnu a září 1911, které však oba skončily havárií.

Období mimořádného rozvoje prvních desetiletí 20. století přerušil výbuch **1. světové války**. Padlo v ní 130 zdejších rodáků a přes 50 vojáků zůstalo nezvěstných. Na památku obětí byly vybudovány pomníky a památníky jak ve městě, tak v okolních obcích. Kubistický památník Odboje, stojící od roku 1922 na náměstí Odboje před gymnáziem, patří mezi nejpozoruhodnější svého druhu. Vytvořili ho Jaroslav Horejc z Prahy a František Bílek z Hořic za architektonické spolupráce Viléma Kvasničky (v letech 1940–1945 byl deponován a díky tomu přečkal okupaci).

Období první republiky (1918–1938)

Poválečná krize byla počátkem 20. let překonána a město zažilo další období prosperity a rozvoje. V roce 1925 bylo ve Dvoře Králové 22 továren s 6200 zaměstnanci. Ve 20. letech 20. století vznikly i tři nové továrny. Tiskárna látek, bělidlo a úpravna F. & O. Novák č. p. 1035 (Heydukova ulice) byla založena roku 1922 ve starší truhlářské dílně naproti Weissově továrně na jižním okraji města a v roce 1929 byla rozšířena. Přádelna a tkalcovna juty Julius Löwenbach č. p. 1585 (Elišky Krásnohorské) byla postavena roku 1928 a záhy rozšířena. Zaujala polohu na pravém břehu řeky mezi Deutschovou a Neumannovou továrnou. Souvislý industriální pás vázaný na Labe se tak ještě více rozšířil. Na Hradišťském předměstí byla v letech 1927–1929 postavena Družstevní mlékárna č. p. 1456 (Hradecká ulice, projektant a stavitel Josef Lipš z Prahy), rozšířená pak v roce 1948.

Slibný rozvoj přerušila světová **hospodářská krize v roce 1929**, která zdejší (nejen textilní) podniky zasáhla velmi tvrdě a všechny musely omezit či dokonce zastavit výrobu. Zkrachoval například i nový Löwenbachův podnik, i když až v roce 1932; od roku 1938 jej vlastnil Jan Hroch. Teprve v průběhu 30. let se hospodářská situace zlepšovala. V roce 1931 dokonce vznikl nový podnik – *Elektrická pila a obchod s dřívím František Staffa* č. p. 1715 v ulici 5. května pod nádražím. V blízké vsi Verdek Josef Jarolímek v roce 1930 rozšířil starší válcový mlýn č. p. 19 z roku 1902 o tiskárnu látek, později i o barevnu a úpravnu.

Dvůr Králové byl i před 1. světovou válkou převážně **českým městem**: v roce 1910 zde žilo 13 625 Čechů a pouze 1377 Němců (a 89 cizinců). Královédvorský soudní okres měl sice také českou většinu, ale jen mírnou (19 189 Čechů, 14 392 Němců, 63 osob jiných národností, 209 cizinců). V jaroměřském soudním okrese byla česká převaha mnohem větší. Aby byla česká převaha na Královédvorsku výraznější, došlo v roce 1924 k rozšíření soudního okresu o pás obcí od Třebihoště přes Bílé Poličany po Velký Vřešťov, které dosud patřily k soudnímu okresu Hořice. V rámci této výrazné administrativní změny byla připojena i německojazyčná obec Zvičina ze soudního okresu Hostinné, což bylo zdánlivě v rozporu s cílem územních změn, ale zde šlo nepochybně o získání symbolicky významné hory. Poměr českého a německého obyvatelstva ve městě zůstal po celou první třetinu 20. století prakticky stejný: 90,5 % v roce 1910, 89 % v roce 1921, 89,5 % v roce 1930. V roce 1924 se osadou města stal Sylvárov s přesně vyrovnaným národnostním složením obyvatelstva.

Již bylo konstatováno, že mezi lety 1910 a 1921 zaznamenal Dvůr Králové poměrně citelný pokles **počtu obyvatel**, ten však byl do roku 1930 nejen vyrovnán, ale bylo dosaženo historického maxima: 16 235 obyvatel (přírůstek 2945) a 1663 domů (přírůstek 475). Další sčítání je k dispozici až z roku 1950, kdy počet domů vzrostl na 1996 (již včetně Sylvárova s asi 50 domy, přírůstek 333, jehož část přirozeně patří poválečné výstavbě), ale počet obyvatel opět

zaznamenal výrazný pokles na 13 921 (bez Sylvárova, úbytek 2314), daný dosídlováním pohraničí. Kolem roku 1938 byl počet obyvatel pravděpodobně ještě vyšší než v roce 1930. Mezi lety 1921 a 1950 se počet domů zvýšil celkem o 808, což je výrazně více než v období 1869–1921. Město tedy v meziválečné době zaznamenalo **největší plošný růst** v celé své historii.

Extenzivní charakter urbanizace ploch nově zastavovaných rodinnými domky se ani v meziválečném období nezměnil – také nyní šlo o jednotlivé ulice či řádky domů, které jen výjimečně tvořily ucelenější urbanistickou strukturu, a mezi nimi zůstávaly nezastavěné plochy. Nejkoncentrovanější zástavba charakterizuje bloky severně od ulice vedoucí k nádraží (kde byla doplněna též starší zástavba) a také na jihu – zde jde převážně o dělnickou kolonii firmy Sochor, projektovanou Josefem Grusem, zejména dvojdomky č. p. 1536–1543, 1546–1549 (Sochorova, Zlatníkova) z let 1931–1932 (původně ploché střechy byly v roce 1942 nahrazeny sedlovými) a šestidomek č. p. 1721–1726 (Sochorova) z téže doby. Domy č. p. 1337–1350 (Březinova) a č. p. 1534–1582 (Sochorova) projektoval Karel Jarolímek. Řada domů byla později postižena necitlivými úpravami. Zaměstnanecká výstavba se rozvinula také na Vorlechu, a to již ve 20. letech 20. století. Přímo naproti továrně firmy Deutsch v ulici Spojených národů bylo postaveno ve dvou řadách deset patrových dvojdomků č. p. 1602–1617, 1751–1752 a 1832–1835, blíže k městu (naproti vile Gustava Deutsche č. p. 857) pak rohový bytový dům č. p. 1618 a trojice dvojdomků č. p. 1293–1295. Tuto nevelkou čtvrť projektoval místní stavitel František Valouch a i ona byla později znešvařena rušivými úpravami.

Ve Dvoře Králové **nevznikla větší vilová čtvrť**, protože individuální výstavba středních vrstev byla poměrně skromná a bohatí podnikatelé si budovali velké vily odděleně, často v blízkosti svých továren. Nejstarší meziválečná vila Josefa Sochora č. p. 974 (v areálu supermarketu JYSK, Benešovo nábřeží, Mánesova ulice) vznikla roku 1920 přestavbou staršího sídla podle projektu Josefa Gočára (v roce 2011 byla zbořena kvůli havarijnímu stavu a stavbě parkoviště; srov. obr. č. 21). Také Weissova vila č. p. 1052 (Heydukova ulice) vznikla roku 1927 (projektant František Valouch) přestavbou starší stavby. Těsně před krizí začala stavba dvou vil: velké luxusní funkcionalistické vily Zdeňka Sochora č. p. 1620 (Spojených národů) z let 1928–1930 (projektant Josef Gočár, interiéry Josef Grus, Karel Jarolímek) a velké vily Paula Deutsche č. p. 1710 (R. A. Dvorského) rovněž z let 1928–1932 (projektant Kurt Spielmann z Prahy), koncipované v duchu Nové věcnosti s romantizujícími prvky. Další vily pak následovaly na počátku 30. let: puristická vila Ernsta Mautnera č. p. 368 (5. května) z let 1930–1932 (projektant Kurt Spielmann), vrátnice a dům vrátného firmy Sochor č. p. 302 (Benešovo nábřeží) z let 1931–1932 (projektant Josef Grus, zbořeno), Měšťanův rodinný dům s ateliérem č. p. 1758 (Sochorova, Josefa Židka) z roku 1933 (projektant Josef Grus), vila Karla Čeřovského č. p. 1755 (Raisova) z roku 1933 (projektant Josef Grus, stavitel Karel Jarolímek) a rodinný dům Josefa Harta č. p. 1770 (Zborovská) z roku 1933 (projektant Jaroslav Halíř).

V meziválečném období řídili město starostové Jan Holub (1918–1924), MUDr. Václav Měšťák (1924–1929) a Jaroslav Bilina (1929–1939, popraven nacisty dne 5. června 1942). Ve Dvoře Králové došlo v tomto období k několika významným urbanistickým počinům. Kromě dobudování nového centra v Legionářské ulici, o němž byla řeč, byl již v roce 1921 otevřen **Nový hřbitov** v Nové Podharti na severním okraji města, mezi ulicemi Novou Tyršovou a Krkonošskou. Nahradil dosavadní hřbitov v České Podharti, který nevyhovoval ani velikostí, ani polohou uvnitř intravilánu. Ten se od té doby nazývá Starý hřbitov a poslední pohřeb se tam uskutečnil v roce 1922. Nový hřbitov se stal galerií meziválečné funerální plastiky a je na něm pohřbeno mnoho významných osobností spojených se Dvorem Králové, například hudebník Rudolf Antonín Dvorský (1899–1966) či hudební skladatel Jan Zdeněk Bartoš (1908–1981). V letech 1935–1936 bylo nutno posílit zásobování města pitnou vodou novým **gravitačním vodovodem** z pramene U Berana (Jánská studánka) severozápadně nad Kocbeřemi, resp. z nového vodojemu u Kocbeří, který začal zásobovat vodou horní část města.

Kromě Husova sboru, vybudovaného v letech 1924–1925 v Legionářské ulici, vznikla ve Dvoře Králové i další sakrální stavba, třebaže drobná. V roce 1921 tu byl ustaven filiální (od roku 1930 farní) sbor Českobratrské církve evangelické (jemuž předcházela kazatelská stanice reformovaného sboru v Semonicích z roku 1901), který zakoupil dva domy se zahradou, v níž byla do roku 1923 postavena modlitebna (stavitel Josef Trnka z Jaroměře). Je v podstatě přistavěna k jihozápadnímu nároží gymnázia a průčelím (zjednodušeným v letech 1961–1964) se obrací do náměstí Odboje.

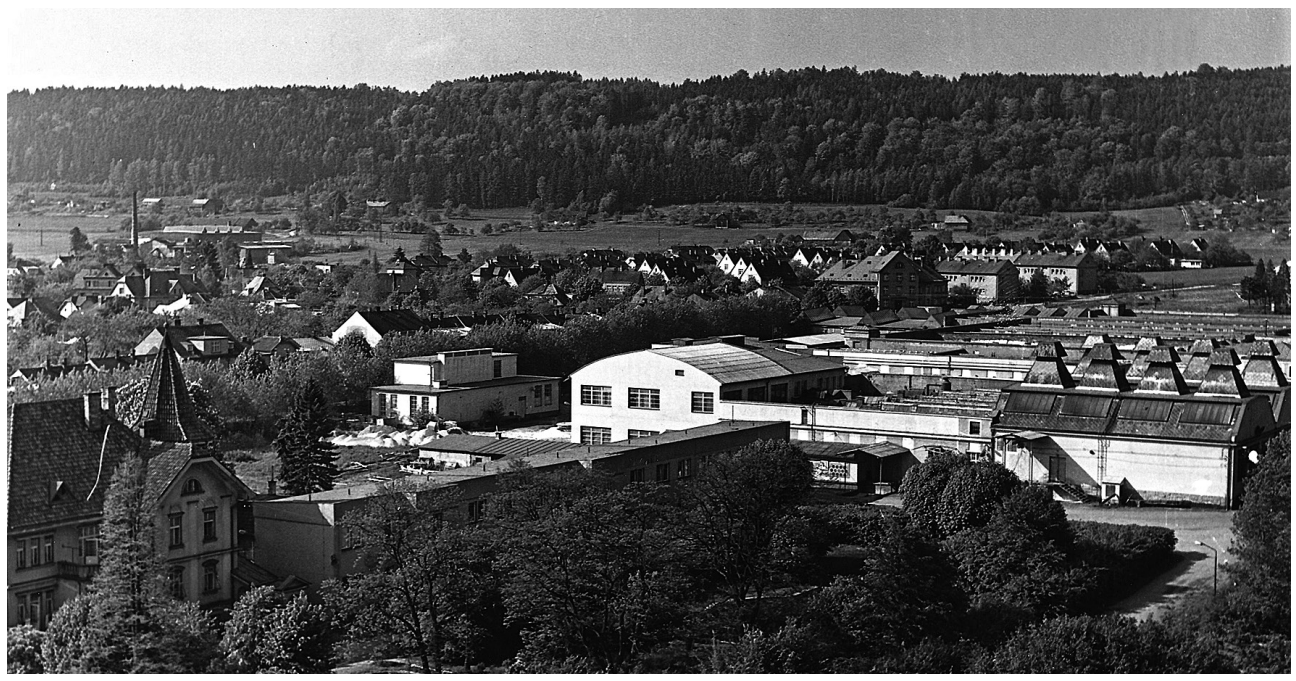

Obr. č. 65: Celkový pohled na závod Juta 01 s novou budovou tkalcovny, 1986

Obr. č. 67: Rooseveltova ulice, 1985

Obr. č. 66: Panoramatický pohled do prostoru zoo a safari, 1983

Zásadním počinem se stalo zřízení nové **Masarykovy všeobecné veřejné nemocnice,** situované na severním okraji České Podharti (ulice Vrchlického a Pod Lesem), kterou od roku 1924 stavěla firma Hořeňovský z Pardubic (srov. obr. č. 37). Nový areál, vybudovaný do roku 1927 na místě lesa, tvořila hlavní budova, infekční pavilon, dezinfekční pavilon, administrativní budova a hospodářská budova. Jednou z největších meziválečných staveb ve městě se v letech 1925–1927 stala puristická průmyslová škola textilní č. p. 132 (projektant Adolf Liebscher ml.) na místě vyhořelé Bauerovy továrny, která nově vymezila část nábřeží Jiřího Wolkera. Investorem bylo město, kterému poskytla půjčku Městská spořitelna, moderní vybavení zajistilo ministerstvo školství. Část školy byla koncipována jako továrna, ve které probíhala výroba. V témže roce navštívil město prezident Tomáš Garrigue Masaryk. Protiváhou hmoty školy se na pravém břehu stala dlouhá řada čtyřpodlažních bytových domů. Význam průmyslové tradice Dvora Králové zdůraznila v roce 1936 **Textilní a krajinská výstava** (srov. obr. č. 44). Její důležitou součást tvořila sbírka Maria Stadlera dokumentující vývoj textilní výroby ve městě. Na západním okraji města bylo v letech 1931–1932 na potoce Netřeba vybudováno a v roce 1933 otevřeno Tyršovo koupaliště (Mánesova ulice), jehož výstavbu financovala Městská spořitelna.

Zvláštní pozornost zaslouží **urbanistické změny v okolí kostela sv. Jana Křtitele**. Ten je situován na severním okraji městského jádra a až do poloviny 19. století byl ze tří stran obehnán výběžkem městské hradby. Po jejím zboření zde byly vymezeny uliční čáry nových urbanistických bloků zhruba podobně, tedy v těsné blízkosti kostela. V bloku severně a severovýchodně od kostela byla v roce 1864 založena výše zmiňovaná textilní tiskárna Heinrich Mayer & syn č. p. 101. Ta v roce 1909 vyhořela a poté vyrostla podél Fügnerovy ulice naddimenzovaná nová budova tiskárny, čímž bylo vizuální působení kostela ještě více degradováno. Výroba skončila již v roce 1924 a budovu získalo město. V roce 1935 byly budovy severně od kostela (tvořící do té doby východní stranu krátké Palackého ulice) zbořeny a k hale z roku 1909 adaptované na městskou tržnici byl přistavěn nový vstupní trakt. V tržnici byla v letech 1937–1942 umístěna také Stadlerova sbírka a textilní exponáty městského muzea. Tak vzniklo nové náměstí Republiky, v jehož parkově upravené ploše bylo v roce 1956 nově osazeno vrcholně barokní odpustkové oratorium sv. Jana Nepomuckého z roku 1730, vytvořené tzv. Braunovými následovníky; původně stávalo na křižovatce na náměstí Odboje a od roku 1892 v Rooseveltově ulici. Koncept nového náměstí nebyl bohužel (dodnes) dokončen, neboť jižně od tržnice zůstala proluka vyplněná rozpačitým „parčíkem“, ve kterém je osazen pranýř nalezený při výkopech ve vykoupené části děkanské zahrady v roce 1940.

Obr. č. 68: Náměstí v době generální stávky, 1989

Obr. č. 69: Havlíčkova ulice, 1993

Obr. č. 70: Stavba Základní školy Strž, před 1995

2. světová válka a poválečná léta (1938–1948)

Zábor českého německojazyčného pohraničí na podzim roku 1938 a následný **vznik Protektorátu Čechy a Morava** na jaře 1939 život města zcela ochromil. Větší část královédvorského soudního okresu byla totiž odtržena, a to včetně osady Sylvárov, která pak byla v letech 1939–1945 samostatnou obcí. Redukovaný okres se omezil na obce před Zvičinským hřbetem, za jehož linií mu – díky úsilí starosty Jaroslava Biliny, který se v Německu účastnil práce mezinárodní demarkační komise – zůstal jen vlastní Dvůr Králové, Verdek, Bílá Třemešná, Nové Lesy a Lipnice. Soudní okres Jaroměř byl sice postižen mnohem méně, ale královédvorský politický okres nadále téměř nemohl fungovat, neboť mezi oběma městy se nyní rozkládalo říšské území. Železniční spojení ze Dvora Králové tak bylo (v obou směrech) možné jen přes zabrané území, silniční spojení s Jaroměří uvnitř protektorátu vedlo velkou oklikou přes Sedlec a Vilantice. Podobné problémy vznikly i jinde, proto došlo v roce 1942 na území protektorátu k okresní reformě a řada politických okresů byla zrušena (v menší míře byly dotčeny i okresy soudní). Dvora Králové ani Jaroměře se to sice netýkalo, jaroměřský soudní okres byl však nově začleněn do politického okresu Hradec Králové, zatímco královédvorský politický okres nově zahrnul soudní okres Hořice (politický okres Hořice byl zrušen).

Německé vojsko obsadilo Dvůr Králové po 6. hodině ranní dne 15. března 1939. Původní posádka tvořená 44 muži a velitelem byla v sobotu 18. března 1939 vyměněna za oddíl protiletecké obrany v počtu asi 220 mužů. Vojáci byli ubytováni v suterénu obecné a měšťanské školy chlapecké (Základní škola Schulzovy sady). Na konci března byl do města přidělen ještě oddíl říšskoněmecké státní bezpečnostní policie. Některé textilní továrny (zejména firem Sochor, Mandl a Hroch) byly záhy využity pro vojenskou výrobu a staly se pobočkami firmy Junkers z Dessau, která zde vyráběla díly pro letadla. V letech 1944–1945 bylo přerušeno vyučování v průmyslové škole textilní, budova pak sloužila jako ubytovna a její vybavení bylo také využito pro válečnou výrobu. Od roku 1944 byl městský vodovod zásobován též novým 110 m hlubokým vrtem v Tylově ulici (východně od

kostela sv. Jana Křtitele), který byl ze všech vodních zdrojů zdaleka nejvydatnější.

Němečtí nacisté v průběhu okupace popravili nebo v koncentračních táborech umučili 42 královédvorských občanů. Zcela zdecimována byla místní **židovská komunita** (ve vyhlazovacích táborech bylo zavražděno 113 osob). Interiér synagogy byl po roce 1941 zdevastován. V bojových akcích v cizině zahynuli dva příslušníci letectva.

Němci byli koncem 2. světové války soustředěni v továrně Junkersových závodů (Josef Sochor, později TIBA Zálabí), kde bylo uskladněno množství zbraní a továrna byla opevněna betonovými kryty se střílnami u vchodů. Větší množství Němců bylo umístěno také v Löwenbachově továrně, kde byly autodílny, sklady a ubytovny oddílu SS a Italů. Němci byli také v lazaretu ve školní budově u parku (nyní Základní škola Schulzovy sady), zatímco němečtí učňové, kteří patřili k Hitlerjugend, byli ubytováni v nynější Základní škole 5. května v ulici 28. října. Menší oddíl německého wehrmachtu byl ubytován v obecné škole za radnicí (Základní škola Komenského). Ve městě byla i početná organizace Volkssturm se zbrojnicí v budově okresního chorobince (nyní cvičná restaurace Střední školy informatiky a služeb).

Konec války byl ve Dvoře Králové velmi dramatický. Přípravy na ozbrojené povstání začaly koncem dubna 1945 založením tajné vojenské organizace pod vedením mjr. Čeňka Matějky a revolučního národního výboru. Mělo vypuknout až v situaci, kdy by byli Němci ochotni kapitulovat bez organizovaného odporu. Povstání však vypuklo 5. května 1945 po volání pražského rozhlasu o pomoc. Dobrovolníci uzavřeli všechny závory na přístupových cestách do města, odzbrojili pohotovostní četnický oddíl v Národní bance, strážné u lazaretu, v tržnici i další ozbrojené jednotlivce. Vnitřní město bylo povstalci zcela ovládnuto, ale již večer bylo povstání potlačeno s pomocí obrněných aut z Junkersovy továrny a přepadové roty z Velichovek, kde bylo hlavní velitelství německého maršála Schörnera. Při potlačení povstání bylo zabito 13 obyvatel města. Němci vyhlásili ve městě stanné právo a členy revolučního národního výboru pozatýkali a odvezli do Velichovek; většinu zatčených však následujícího dne propustili. V nocích ze 6. na 7. a ze 7. na 8. května 1945 následovala evakuace části německých sil včetně okresního hejtmana a komisaře města JUDr. Rudolfa Dobische kvůli blížící se sovětské armádě. Dne 8. května 1945 byla vyhlášena kapitulace německých armád a vládu ve městě i v celém okrese převzal **revoluční národní výbor** vedený dr. Miloslavem Koechrem, ustavený v době povstání. Ve velkých firmách a podnicích (A. Klazar, Mandl a synové, Weiss a synové, Akciová společnost pro průmysl textilní aj.) byli ustaveni národní správci, kteří měli zabránit rabování. Pod vedením štábního kapitána Váši byli Němci odzbrojeni a hromadně opouštěli město pěšky směrem na Žireč. Pouze někteří byli na příkaz národního výboru zajištěni a umístěni do věznice okresního soudu (nyní Základní škola R. A. Dvorského). Dne 10. května 1945 vstoupila do města sovětská 72. divize generálmajora Ilji Ivanoviče Jastrebova a téhož dne vypravil národní výbor pohřeb obětem květnového povstání.

Události posledních dnů války nejsou dostatečně známy. O působení Revoluční gardy i popravčí čety se dochovala jen útržkovitá svědectví, neboť původní verze popisu těchto událostí v městské kronice byly zlikvidovány. Jako akt msty za popravu parlamentářů z 5. května došlo 10. května k četným popravám, další Němci spáchali 8.–10. května sebevraždu. Přesné počty obětí nejsou známy. Jejich pozůstatky byly v březnu 1946 z neznámých důvodů exhumovány a patrně znovu pohřbeny, protože v roce 2002 byl z iniciativy Lidového spolku péče o německé hroby odkryt na Novém hřitově hromadný hrob zhruba 40 těl, který byl exhumován a ostatky po identifikaci převezeny na centrální válečný hřbitov v Brně. Na Novém hřbitově i jinde ve městě jsou pomníky příslušníků Rudé armády, ačkoli neexistuje žádný autentický doklad či svědectví, že by při obsazování Dvora Králové nějaký sovětský voják skutečně padl. Podle svědectví pamětníků zahynul rudoarmějec připomínaný pamětní deskou v památníku při dopravní nehodě mnoho dní po skončení bojů. Výše umístěné pomníčky patří údajně příslušníkům Vlasovovy armády, kteří působili jako ošetřovatelé nebo pacienti lazaretu v hlavní školní budově a jejich úmrtí bylo dáno následky válečných útrap, ale nesouviselo bezprostředně s osvobozovacími boji.

Obr. č. 71: Nová část sídliště Strž, Štefánikova ulice, 2003

Obr. č. 72: Letecký pohled na centrum města od jihu, 2009

Obr. č. 73: Riegrova ulice, 2016

Již 15. května 1945 byl ustanoven nový **místní národní výbor** (v čele s Josefem Markem) a první okresní národní výbor (vedený dr. Miloslavem Koecherem). Dne 30. května 1945 bylo na hlavním náměstí uspořádáno shromáždění lidu, které zvolilo nový místní národní výbor (předseda Jindřich Bém) a okresní národní výbor (předseda Josef Prokop), který převzal správní, finanční a hospodářskou agendu bývalých sudetských obcí. Po osvobození byly všechny **územní změny z let 1938–1945 anulovány**, k městu byl opět připojen Sylvárov (v roce 1952 byla tato osada zrušena sloučením s osadou Dvůr Králové nad Labem). Obnoveny byly i hranice soudního okresu, které se nově staly též hranicemi okresu politického, protože Jaroměř se rovněž stala sídlem politického okresu. **Územní reformou z roku 1949** se královédvorský okres stal součástí nového Hradeckého kraje a jeho území se zvětšilo na úkor někdejších soudních okresů Hostinné (Borovnička, Mostek, Debrné, Souvrať, Horní a Dolní Brusnice) a Trutnov (Dolní a Horní Žďár, Brusnice, Kyje, Hajnice, Nesytá).

Léta 1948–1989

Královédvorské **továrny byly znárodněny** zčásti v roce 1945, zbytek pak po **komunistickém převratu v roce 1948**. Nastalo dlouhé období exploatace dosavadních výrobních kapacit reorganizací národních podniků (Tiba, Juta) a v některých případech i změnami výrobní náplně; **převaha textilního průmyslu** však zůstala zachována. V jižní průmyslové zóně byla v letech 1950–1957 vybudována teplárna a v roce 1956 byl zahájen provoz na vlečce z královédvorského nádraží vedené třemi velkými oblouky. Šlo vlastně o jediný zrealizovaný úsek od roku 1930 plánované železniční tratě Hořice – Dvůr Králové – Náchod.

Obr. č. 74: Heydukova ulice, 2016

V této době začaly vodu v Labi neúnosně znečišťovat Krkonošské papírny v Hostinném, čímž královédvorské podniky přišly o možnost používat říční vodu pro technologické účely a začaly proto hloubit vlastní studny. Tím docházelo ke snížení vydatnosti vodárenských zdrojů a tento problém nevyřešilo ani zapojení nových zdrojů v letech 1959 a 1970. V letech 1974–1977 bylo provedeno 5 nových vrtů, jejichž provizorní využívání začalo v roce 1979. Stavba nového vodojemu byla realizována až v letech 1982–1985, centrální čerpací stanice a výtlačného řadu dokonce až v letech 1985–1989 a centrálního dispečinku v roce 1989.

V roce 1947 mělo město pouze 13 675 obyvatel (včetně Sylvárova, který je započten i ve všech mladších údajích), což znamenalo úbytek téměř tří tisíc osob oproti roku 1930. Bylo to dáno jednak odsunem německojazyčné menšiny z města, jednak dosídlením Sudet. Na něm se podíleli rovněž Češi z Volyně, kteří v roce 1945 přišli s 1. československým armádním sborem; někteří z nich se usadili v okolí města (Huntířov, Choustníkovo Hradiště, Vlčkovice, Hřibojedy, Kuks). V roce 1950 již lze zaznamenat mírný růst (14 190 obyvatel, 1996 domů), jehož tempo se nezměnilo ani v následujícím desetiletí, takže v roce 1961 město vykázalo 2004 domů a 14 745 obyvatel.

Bytová výstavba se prakticky nerozvíjela, s výjimkou malého souboru bytových domů při silnici do Bílé Třemešné (Štefánikova, Pod Zoo) procházející kolem znárodněné Neumannovy vily č. p. 1029. Vojenská topografická mapa z roku 1955 zachycuje nerealizovaný záměr prodloužení Rokycanovy ulice v trase nynější červeně značené Cesty K. J. Erbena územím severně od Lipnice jako nové výpadovky směrem na Miletín. Postupně byla dobudována souvislá zástavba Benešova nábřeží.

Pro 50. léta je charakteristické i záměrné **ničení historické paměti**. Starý hřbitov v České Podharti byl v roce 1950 zrušen a přeměněn na Sady míru. Náhrobky byly postupně odstraněny, stejně jako soubor 12 pomníků a desek na hrobech obětí srážky u Dvora Králové v červnu 1866. Na místě nové části hřbitova, kde bylo pohřbeno 550 rakouských a pruských vojáků, bylo zřízeno dětské dopravní hřiště a park. Židovský hřbitov byl postupně demolován vandaly a v roce 1960 zlikvidován včetně obřadní síně. Dochovaly se pouze stromy po obvodu a torzo mohutného náhrobku se zbytky asi 30 dalších stél.

Neumannova vila se stala novým sídlem městského muzea a v roce 1946 byl při ní otevřen malý zookoutek. První **pavilon exotické zvěře** vznikl v roce 1950 přestavbou palmového skleníku a areál pak rychle rostl – v roce 1953 už měla královédvorská zoo plochu 6,5 ha a vystavovala 59 druhů ptáků, 26 druhů savců a 1 druh plazů (želvy). Nový rozvoj se datuje od roku 1956, kdy se stal ředitelem František Císařovský; na přelomu 60. a 70. let již zabírala území 28 ha a stala se druhou největší v Československu (srov. mapový list č. 38, mapa č. 43).

V roce 1960 byl královédvorský okres zrušen a v rámci Východočeského kraje začleněn do okresu Trutnov – vyjma Prorub, Harcova, Velké Bukoviny a Střeziměřic, které připadly do okresu Náchod; do okresu Trutnov byl začleněn také Kuks (dosud okres Jaroměř). V témže roce byla integrována obec Žirecká Podstráň (osady Žirecká Podstráň, Borek – v roce 1980 zrušená), v roce 1964 obce Zboží a Žireč a konečně v roce 1981 obce Lipnice (kromě osady Lipnice též osada Rovinky, okamžikem integrace zrušená) a Verdek. Stagnace města v 60. letech pokračovala a data z roku 1970 (2027 domů, 14 758 obyvatel) jsou téměř stejná jako v roce 1961. V tomto období město přišlo o dominantu synagogy, zbořené v letech 1965/1966 kvůli rozšíření komunikace (srov. obr. č. 52). Nedaleko odtud, v Hradební ulici, chátraly malé vojenské domky (kasárny) pro vojáky městské hotovosti. V některých se bydlelo do roku 1966. V lednu 1967 byly první čtyři (č. p. 466–469) zbořeny (poslední, č. p. 4, 322, 476 a 475, byly pak zbořeny do roku 2000, takže zachován zůstal jen dům č. p. 477).

V 70. letech 20. století se i ve Dvoře Králové začala rozvíjet **nová výstavba** (od roku 1973 podle nového územního plánu), zejména panelová, takže v roce 1980 město vykázalo 2257 domů a 16 271 (bez Sylvárova 16 081) obyvatel, tedy téměř stejný počet osob jako v roce 1930. Přírůstek počtu domů pokračoval i v 80. letech (2528 v roce 1991), zatímco počet obyvatel začal opět klesat (15 401). Ve městě nevzniklo žádné větší, koncepčněji řešené panelové sídliště, pouze tři menší okrsky: na západě (okolo ulic Jaroslava Biliny a Macharovy), na severovýchodě (severně od Schulzových sadů, při ulicích Karoliny Světlé a Nad Parkem) a na severozápadě (severně od Štefánikovy ulice), označované jako Zálabí-Sever II a realizované až po roce 1989.

Kromě toho byly panelové bytové domy budovány jednotlivě i na dalších místech uvnitř města, kde působí zvláště rušivě zejména dva sedmipodlažní domy v Erbenově ulici (jihovýchodně od náměstí Odboje), dva pětipodlažní domy č. p. 2243–2245 a 2266–2267 v Dukelské ulici či tři pětipodlažní domy západně od Kohoutova dvora. Největší urbanistickou závadou se staly dva desetipodlažní domy č. p. 2236 a 2235 v těsném východním a severovýchodním sousedství kostela Povýšení sv. Kříže. Jejich výstavba souvisela s největší urbanistickou změnou, ke které v této době došlo. Kvůli odvedení tranzitní dopravy z Dolejšího předměstí (Riegrova – Rooseveltova) byla vybudována široká komunikace 17. listopadu jako přímé prodloužení Legionářské ulice k jižnímu labskému mostu. Kromě již dříve zbořené synagogy nestála v této trase žádná hodnotnější zástavba. Toto organické doplnění základní komunikační sítě města bohužel nebylo využito k vybudování nové reprezentativní městské třídy a nová nekoncepční výstavba jeho periferní charakter dále posílila. Prostor Legionářské ulice tím také ztratil dosavadní parkový ráz a změnil se na nejzatíženější ulici ve městě.

V 70. letech 20. století získal Dvůr Králové celorepublikový věhlas díky své **zoologické zahradě**, rozkládající se na západním okraji města (srov. obr. č. 66; mapový list č. 22, mapa č. 27; mapový list č. 38, mapa č. 43). Její největší rozmach je spojen s osobou ředitele ing. Josefa Vágnera, CSc. (ve funkci 1966–1983), který dovezl z osmi expedic do různých zemí Afriky okolo 2000 zvířat a vytvořil tak na ploše 60 ha největší kolekci afrických zvířat v Evropě. Zoo

Obr. č. 75: Kruhový objezd a ulice 28. října, 2016

se rozšířila do údolí potoka Netřeby. Na jaře 1975 však byla její existence ohrožena, když stádo 46 žiraf bylo z nejasných, údajně epidemiologických důvodů pod vedením Státní bezpečnosti v noci z 29. na 30. dubna postříleno, stejně jako několik zeber, přímorožců a kapských buvolů, a celá zoo po zbytek roku uzavřena. Uzavřeny byly i všechny shromažďovací prostory ve městě (kino, restaurace a tři kostely); po týdnu zůstala uzávěra omezena jen na kostely, které se pro nedělní bohoslužby otevřely až v červnu. Záhy byl sice chov žiraf obnoven, ale v menším rozsahu. V roce 1983 vznikla v Neumannově vile galerie obrazů Zdeňka Buriana o vývoji života na Zemi. Za Jiřího Svobody (1984–1988) byla zoo modernizována a byly položeny základy Afrického safari. To dobudoval Pavel Suk (1988–1990); otevřeno bylo 24. května 1989. V roce 1989 byl také otevřen velký přednáškový sál a vzniklo Středisko ekologické výchovy.

Dvůr Králové po roce 1989

Listopadové události ve městě začaly první velkou demonstrací na náměstí dne 23. listopadu 1989 (srov. obr. č. 68). Prvním starostou města se stal ing. Radomil Kačerovský.

V roce 1990 se historické jádro města stalo **městskou památkovou zónou**, zahrnující též Legionářskou ulici a malé části severního (Hořejšího) a jižního (Dolejšího) předměstí, což znamenalo počátek postupné regenerace tohoto urbanisticky i architektonicky cenného území (srov. mapový list č. 23, mapa č. 28). V roce 1995 byl schválen *Program regenerace městské památkové zóny*, který do roku 2004 počítal s obnovou 23 objektů. V roce 2004 byl aktualizován na období do roku 2010 a pokračuje dodnes. Opraven byl též jediný zachovaný barokní roubený dům č. p. 478 v Přemyslově ulici, který postavil soustružník Šmíd a po výstavbě kasáren v něm bylo vojenské velitelství a četnická stanice. Rehabilitován byl též Starý hřbitov, kam byl v roce 1994 vrácen soubor pomníků a desek na památku padlých z roku 1866. V letech 1996–2002 se uskutečnila celková rekonstrukce Schulzových sadů. V místě vstupu do zbořené synagogy byla v roce 2007 postavena židovská hvězda z iniciativy Židů z New Jersey v USA (kam se dostala tóra z královédvorské synagogy). Návrh vypracoval sochař Jaroslav Černý, plastiku zhotovil jeho syn Ota Černý. Kohoutův dvůr, který město koupilo v roce 1969 a po rekonstrukci v letech 1972–1975 slouží jako městské muzeum, se v letech 2012–2013 dočkal nové opravy a výstavní prostory doplnila od roku 1998 opravená sýpka s přístavbou výtahu z roku 2013 (srov. obr. č. 33). V letech 2010–2011 došlo k novému řešení plochy náměstí T. G. Masaryka a přilehlých ulic. V roce 2014 začala rozsáhlá obnova Hankova domu, jejíž hlavní část trvala do roku 2019. V budově někdejší průmyslové školy textilní (nyní Střední průmyslové školy a Střední odborné školy) je od roku 2019 expozice textilního tisku.

Rozvoj slavné zoo byl od roku 1990 ochromen organizačními změnami a teprve za Dany Holečkové (1996–2012) a Přemysla Rabase (od roku 2012) dále pokračoval, dnes pod názvem Safari Park Dvůr Králové (srov. obr. č. 77). Součástí areálu je také přírodní amfiteátr, několik velkých hřišť a lanový park. Kolem roku 2000 činila roční návštěvnost přes půl milionu osob.

Vývoj města po roce 1989 poznamenala **krize textilního průmyslu** v důsledku levných dovozů z ciziny, zejména Asie. Mnoho provozů bylo uzavřeno, některé byly využity pro jiné typy podnikatelské činnosti, některé však byly zbořeny. Již v roce 2001 postihla demolice severní část areálu pivovaru v Legionářské ulici, který ukončil činnost již v roce 1979 a do roku 1982 sloužil jako stáčírna. Výstavba typizovaného supermarketu BILLA na uvolněné ploše se stala promarněnou šancí dotvoření pozoruhodné urbanistické kompozice Legionářské ulice. V roce 2005 byla zbořena Mechanická šlichtovna, sukárna a snovárna Františka Kühnela v Alešově ulici a nahradil ji hypermarket Tesco. V roce 2007 začala postupná demolice mechanické tkalcovny a tiskárny látek Josef Sochor č. p. 1174 a na místě severní části areálu při Mánesově ulici byly postaveny supermarkety JYSK a Penny Market. Další tři hypermarkety (Kaufland, Penny Market a obchodní galerie) s velkými parkovišti a autobusové nádraží vyplnily východní sousedství ulice 17. listopadu a nadlouho tak **odsunuly potenciální městotvornou proměnu tohoto území**. Z tradičních značek se ve městě udržela pouze Juta a. s., pod vedením Jiřího Hlavatého nově definovaná jako výrobce širokého sortimentu produktů pro stavebnictví a zemědělství, obalových materiálů a materiálů pro technické účely. Dokázala zrekonstruovat velký areál v oblouku řeky ve městě a v letech 2002–2015 vybudovala nový velký závod Na Borkách při silnici do Žirče. Ve dnech 9.–10. března 2000 zasáhla město stoletá voda, kterou nedokázala zadržet ani přehrada Les Království. V nové průmyslové zóně u Zboží se připravuje výstavba továrny Karsit na autodíly.

Reformou veřejné správy se Dvůr Králové stal v roce 2003 **sídlem obecního úřadu s rozšířenou působností** (ORP), který začal vykonávat velkou část funkcí dosavadních okresních úřadů (srov. mapový list č. 35, mapa č. 40). Jeho obvod je totožný s obvodem pověřeného obecního úřadu, který byl vymezen již v roce 1990. Hranici vůči správnímu obvodu Trutnov tvoří obce Borovnice, Borovnička, Mostek, Vítězná, Kocbeře a Kohoutov, hranice s ostatními správními obvody (Semily, Nová Paka, Hořice, Hradec Králové, Jaroměř, Náchod) je dána dosavadní okresní hranicí.

Vývoj města v posledních desetiletích dobře charakterizují statistické údaje. Mezi lety 1991 a 2001 vzrostl počet domů o 80 (na 2608), ale počet obyvatel klesl o 463 (na 14 938). V následujícím desetiletí se tento trend ještě zintenzivnil, takže do roku 2011 přibylo dalších 145 domů (na 2727) a ubylo 630 osob (na 14 308). Celá obec v roce 2011 vykázala 3205 domů a 15 754 obyvatel. Přestože je přírůstek nových domů nezanedbatelný, k rozšíření stávajícího intravilánu dochází jen v minimální míře, což je při charakteru urbanistické struktury předměstí logické a pozitivní. Až v této době vyrostlo severně od Štefánikovy uli-

Obr. č. 76: Ulice 5. května – alej směrem k nádraží, 2016

Obr. č. 77: Výběhy v Safari Parku Dvůr Králové, 2015

Obr. č. 78: Pohled na město od západu od Bílé Třemešné, 2015

ce panelové sídliště označované jako Zálabí-Sever II. Je vlastně pohrobkem socialistické státní bytové výstavby (plně hrazené státem), neboť bylo realizováno až v letech 1990–1996 v rozsahu zhruba 100 bytů z plánovaných 324 bytových jednotek. Součástí této akce byla i mateřská škola a základní škola ve Strži č. p. 2919 (ulice Elišky Krásnohorské), otevřená roku 1995 jako první nová škola ve městě od roku 1912 (srov. obr. č. 70). V roce 1996 byla postavena též velká sportovní hala v jejím sousedství. Sídliště bylo následně v letech 1998–2003 dostavěno ve zcela odlišné koncepci i technologii jako invenčně řešená skupina bytových domů podle projektu ateliéru ZPM Hradec Králové okolo ulic Štefánikovy a Eduarda Zbroje, tedy mezi poválečným a postsocialistickým sídlištěm (srov. obr. č. 71). Výstavba byla financována zčásti státem, zčásti městem i budoucími vlastníky.

Obr. č. 79: Pohled na město z věže farního kostela k severu, 2021

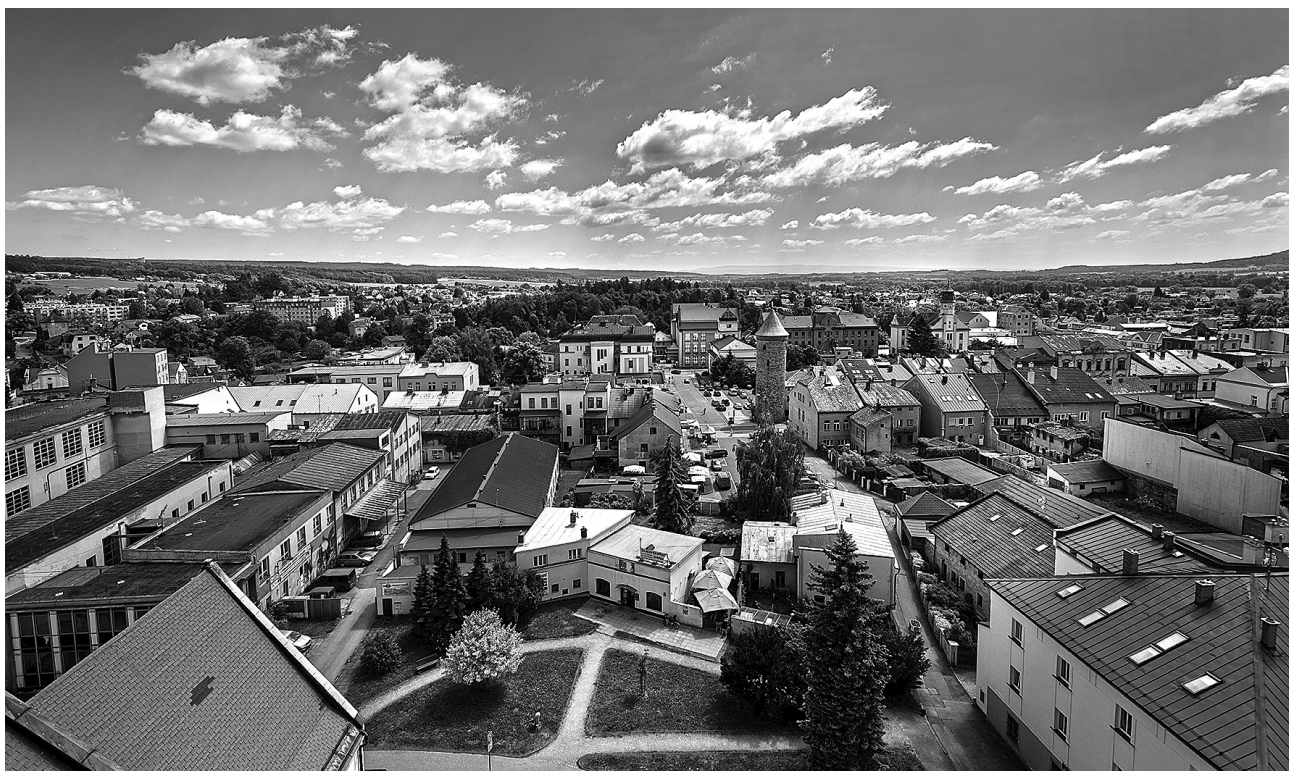

Obr. č. 80: Pohled na město z věže farního kostela k východu, 2021

Obr. č. 81: Pohled na město z věže farního kostela k jihu, 2021

V 90. letech 20. století kromě výstavby základní školy ve Strži proběhly zásadní rekonstrukce dvou starších základních škol. V této době bylo rekonstruováno 7 km silnic včetně dvou křižovatek, řada chodníků a postaven byl též kanalizační sběrač na čistírnu odpadních vod z let 1988–1992. V letech 2000–2001 byl zastřešen zimní stadion ve sportovním areálu pod Hankovým domem. V letech 2009–2010 byla vybudována nová hasičská zbrojnice Na Korsice (Zátopkova ulice) na severovýchodním okraji města. V roce 2019 město vykoupilo čistírnu odpadních vod a vypořádalo vztahy s jejím dosavadním majitelem a provozovatelem; tím došlo k ukončení soudních sporů, které rozvoj města zatěžovaly přes 10 let. V roce 2017 město koupilo rozlehlý areál bývalé Mayerovy továrny (tržnice) a v roce 2021 vypsalo architektonickou soutěž na jeho revitalizaci a nové využití (víceúčelový sál pro kulturní a vzdělávací aktivity, zábavně naučné centrum, depozitář, dětský zábavní park, loutkové divadlo).

Na počátku 21. století definoval další koncepci vývoje města nový územní plán (2001). Již v roce 2008 rozhodlo zastupitelstvo města o vypracování **nového územního plánu**, který byl schválen v roce 2013 (srov. mapový list č. 24, mapa č. 29). Počítá s mírným rozvojem obytné zástavby uvnitř i na okrajích intravilánu. V posledních letech byla velká pozornost věnována rekonstrukci nejzatíženějších ulic a příjezdových silnic (Benešovo nábřeží, Krkonošská, Jaroměřská, Hradecká, Heydukova, zbývají Jiráskova a Spojených národů). Největší změny jsou plánovány v silniční dopravě, a to ve vazbě na plánovanou dálnici D11, jejíž výstavba v roce 2021 dospěla k Jaroměři (další úsek do Trutnova má následovat v letech 2022–2027). Dálnice povede přibližně v trase hlavní silnice Jaroměř – Trutnov, tedy severovýchodně od města. Město bude dostupné ze sjezdů jižně od Choustníkova Hradiště a západně od Kocbeří, takže se nezmění ani stávající napojení komunikacemi Hradeckou a Krkonošskou. V prostoru města se však čekají výrazné přeložky převážně mimo zastavěné území. Komunikace od Kocbeří má zhruba od kaple v Nové Podharti pokračovat k jihu, překřížit Hradeckou ulici v prostoru ulice Na Kopečku a tento obchvat se má dále stočit k západu a vyústit v ulici 17. listopadu mezi Kauflandem a čerpací stanicí pohonných hmot. Komunikace od Choustníkova Hradiště se vyhne Zboží jižním obchvatem. Klíčové bude vybudování dosud chybějící severní tangenty, zajišťující spojení východ – západ. Má být vedena z východního obchvatu Čelakovského ulicí na stávající kruhovou křižovatku a pokračovat dále přes Hartský potok do Šafaříkovy ulice a dvěma oblouky klesnout přes Slovany na nový most přes Labe ústící do Štefánikovy ulice (ve směru Bílá Třemešná). Od mostu má po pravém břehu řeky vést nová výpadovka směrem na Verdek, která zbaví dopravní zátěže ulici Spojených národů.

Kolem roku 2016 byla ve městě široce diskutována idea vzniku nového **autobusového a železničního terminálu** vázaného na vyústění vlečky do teplárny, která by se stala standardní železniční tratí a umožňovala přímé spojení na trase Dvůr Králové nad Labem město – Jaroměř – Hradec Králové – Pardubice. Železniční zastávky by vznikly také u zoo a v Lipnici. Záměr byl prověřen i soutěžními pracemi studentů architektury. V roce 2019 město koupilo areál stávajícího autobusového nádraží a plánuje jeho revitalizaci.

Zdeněk Beran – Karel Kuča – Jana Vojtíšková